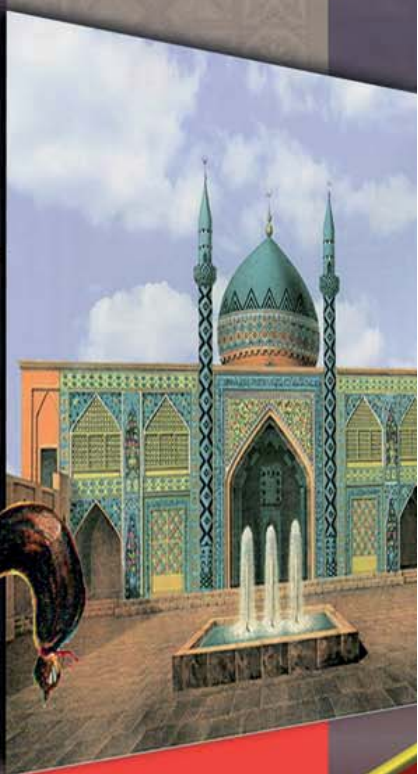

AZƏRBAYCAN TARİXİ

DƏRSLİK

8

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

YAQUB MAHMUDLU, QABİL ƏLİYEV,
LEYLA HÜSEYNOVA, HƏCƏR ƏLİŞOVA,
HAFİZ CABBAROV, ESMİRA MUSAYEVA,
SEVİL BƏHRƏMOVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

AZƏRBAYCAN

TARİXİ *fənni üzrə* **DƏRSLİK**

8 -ci sinfi üçün

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, bizim tarixi, milli köklərimiz, bizim dilimiz və dinimiz – hamısı bizim milli ideologiyamızın böyük bir hissəsidir, böyük bir qoludur.

HEYDƏR ƏLİYEV
Ümummilli lider

Müasirlik, yenilik və eyni zamanda milli dəyərlərə, milli köklərə bağlılıq. Bugünkü Azərbaycanı təsvir edən bu ideya artıq hamıya bəllidir. Azərbaycan xalqı daim öz milli köklərinə bağlı xalq olmuşdur və bizim gələcək uğurlarımız da məhz bu amillərlə bağlıdır. Biz tarixi irsimizin, zəngin mədəni irsimizin əsasında müasir, güclü Azərbaycan qururuq.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

mövzuya giriş

araşdırmaq

mənbə

bilmək maraqlıdır

sual və tapşırıqlar

sual

tapşırıq

8

AZƏRBAYCAN TARİXİ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

1

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1. Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı.....	10
2. Şah I Abbasın islahatları	15
3. Cəlalilər hərəkatı. Şah I Abbasın hərbi uğurları.....	20
4. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə sosial-iqtisadi və ictimai həyat	26
5. Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində.....	31
6. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	35

2

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi və siyasi vəziyyət	40
8. Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşması	45
9. Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya tərəfindən bölüşdürülməsi.....	50
10. Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında.....	56
11. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	62
12. Əfşar imperiyasının yaranması	67
13. XVIII əsrin 30–40-cı illərində üsyanlar	73
14. Əfşar imperiyasının süqutu	78

3

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

15. Azərbaycanın ilk müstəqil xanlığı	84
16. Azərbaycanın cənub xanlıqları	89
17. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti – Quba xanlığı	93
18. Quba xanlığının birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	97
19. Qarabağ – bəylərbəylikdən xanlığa	103
20. Qərbi Azərbaycan xanlıqları	109
21. İkihakimiyyətli xanlıqlar	115
22. Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları	120
23. Camaat, sultanlıqlar və mülkçülük	124
24. Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti	128
25. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	134
26. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət	140

4

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

27. Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlaması	146
28. Cəfər-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı	151
29. Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı	155
30. Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı	159
31. Gülcüstan müqaviləsi	163
32. Rusiyanın Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaratması	169
33. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı	173
34. Türkmənçay müqaviləsi	179
35. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyəti	184

Azərbaycanı parçalayan və müstəmləkəyə çevirən ədalətsiz müqavilələr	193
---	-----

ƏZİZ MƏKTƏBLİLƏR!

Siz artıq Azərbaycan tarixinin orta yüzilliklər dövrünü öyrənmişsiniz. Bu dərslikdə isə XVI əsrin ortalarından XIX əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrdə Vətənimizdə baş vermiş önəmli tarixi hadisələr, mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərlə tanış olacaqsınız.

Osmanlı–Səfəvi müharibələri, daxili çəkişmələr Səfəvi dövlətinin dayaqlarını sarsıtdı. Bu zaman tarix səhnəsinə görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi və dövlət xadimi Şah I Abbas çıxdı. O, itirilmiş torpaqlarımızı geri aldı, tarixi sərhədlərimizi bərpa etdi.

Səfəvilər şərəf tariximizdir. Azərbaycan xalqı bu dövləti yaratmaqla, sadəcə, özünü və sərhədlərini qoruyan xalq deyil, eyni zamanda başqalarını idarə edən, imperiya yaradan xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir.

Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərin mühüm bir mərhələsi də xanlıqlar dövrüdür. Siyasi dağınıqlıq XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndi. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri dünyanın ən ədalətsiz sənədləri sırasındadır. Bu dərslikdə Azərbaycanın iki yerə parçalandığı tarixi şərait, işğalların gedişi və ağır nəticələri haqqında bilgi verilmişdir.

Dərslikdəki materiallar əsasında müasir dövrdə baş verən soyqırımı və işğalların tarixi köklərini də öyrənəcəksiniz. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb yerləşdirilməsi, qondarma «erməni vilayəti» yaradılması ideyalarının kökündə dayanan hadisələrdən xəbərdar olacaqsınız. Siz bu dərslikdə Nadir şah Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hacı Çələbi xan, Pənahəli xan Cavanşir, qubalı Fətəli xan, gəncəli Cavad xan və onlarla başqa tarixi simalarla tanış olacaqsınız. Mürəkkəb tarixi prosesləri izləyəcək, hadisələrə özünüz qiymət verəcəksiniz.

Vətənimizin tarixini öyrənmək üçün bu dərslik sizə etibarlı köməkçi olacaqdır. Dərsliyi dərinlən öyrənin və doğma tariximizə sahib çıxın!

1

Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin ortalarında

1 AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN OSMANLILAR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

XVI əsrdə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında uzun sürən müharibələr 1555-ci ildə bağlanan Amasiya sülh müqaviləsi ilə yekunlaşdı. İki türk dövləti arasında sülh münasibətləri uzun sürmədi.

Müharibədən sonra Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi? Yeni müharibə nə üçün başladı?

Şah II İsmayıl

Yeni müharibənin başlanması. 1576-cı ildə Səfəvi şahı I Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə **II İsmayıl (1576–1577)** gəldi. O, dövlətin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, mərkəzləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar atdı. Şah II İsmayılın bu addımları Qızılbaş əyanlarını narazı saldı və bu səbəbdən şah II İsmayıl sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

II İsmayıl son dərəcə cəsur və qorxmaz insan idi. O, dövlətin idarəsini tamamilə öz əlinə almağa başladı. II İsmayıl şiə-sünni məzhəbləri arasındakı ixtilafa son qoymaq istəyirdi, lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi bu tədbirləri yarımçıq qoydu.

Sizcə, Şah II İsmayıl məqsədinə nail olsaydı, bunun Səfəvi dövləti üçün hansı müsbət təsirləri ola bilərdi?

Hakimiyyət uğrunda gərgin mübarizədən sonra taxt-tacə **Məhəmməd Xudabəndə (1578–1587)** yiyələndi. Məhəmməd Xudabəndənin dövründə mərkəzi hakimiyyət daha da zəiflədi. Dövlət xəzinəsi boşaldı. Qızılbaş əmirləri ölkəni istədikləri kimi idarə etməyə başladılar. Bu, dövlət idarəçiliyində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qızılbaş tayfaları arasında çekişmələr gündən-günə artdı.

Sizcə, Qızılbaş əmirlərinin özbaşınalığı nə ilə bağlı idi?

Osmanlı dövləti Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldi.

1578-ci ildə Osmanlı ordusu Amasiya müqaviləsinin şərtlərini pozub Səfəvi sərhədlərini keçdi. Bununla da Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında müharibənin ikinci mərhələsi (1578–1590) başlandı.

İlk döyüşlərdə Səfəvi qoşunu qalib gəlsə də, sonra vəziyyət osmanlıların xeyrinə dəyişdi. **Çıldır gölü*** yaxınlığındakı döyüşdə Səfəvilər məğlub oldu. Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbləri qüvvələr nisbətinin Osmanlı qoşununun xeyrinə olması və qızılbaş tayfaları arasında birliyin olmaması idi.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin səbəbləri hansılar idi?

Çıldır döyüşü (miniatur)

* **Çıldır gölü** — müasir Türkiyənin Ərdəhan və Qars vilayətləri arasında yerləşir.

Osmanlı dövlətindən asılı olan Krım xanı 1578-ci ildə şimaldan yürüş edib Şirvanı tutdu. Səfəvilərin əsas qüvvələri Şirvanı azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Ağsu çayı sahilindəki **Mollahəsən** adlı yerdə baş verən döyüşdə Krım xanının qoşunu məğlub oldu, Şirvan azad edildi.

1583-cü ildə Səfəvi qüvvələri **Niyazabad döyüşündə** Osmanlı–Krım qüvvələrini məğlub edib, Dərbəndə tərəf sıxışdırmağa nail oldu. Az sonra Osmanlı dövləti əlavə qüvvələr yeridərək üstünlüyü ələ keçirdi. Nəticədə, onların mövqeyi Şirvanda və Dağıstanda qəti möhkəmləndi.

Osmanlı qoşununun 1585-ci ildə
Təbriz üzərinə yürüşü (miniatür rəsm)

Bundan sonra Osmanlı sultanı Şeybani dövlətini şərqdən Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa təhrik etdi. Məqsəd Səfəviləri iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur etmək idi.

Yeni ərazi itkiləri. 1585-ci ildə Osmanlı ordusu Səfəvi torpaqlarına yeni yürüşə başladı və Təbrizi ələ keçirdi. Osmanlı sultanı işğal edilmiş torpaqların onlarda qalması şərti ilə sülh təklif etdi. Şah Məhəmməd Xudabəndənin oğlu, Səfəvi qoşunlarının baş komandanı **Həmzə mirzə** Təbrizin Osmanlı dövlətinə verilməsi ilə razılaşmaq istəmirdi. O, şəhəri azad etmək üçün hazırlaşmağa başladı, lakin sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Həmzə mirzənin ölümündən sonra Səfəvilər dövlətində

XVI əsrin 80-ci illərində Səfəvi dövlətində daxili çəkişmələrin güclənməsinin səbəbləri nə idi?

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarında

mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunu **1586–1589-cu illərdə** Azərbaycanın böyük bir hissəsini işğal etdi.

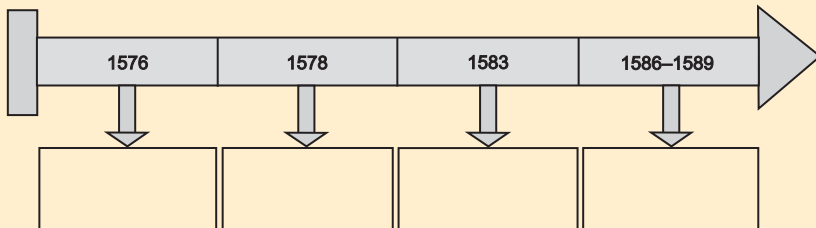
Ölkənin şərq sərhədlərində də vəziyyət gərginləşdi. Səfəvi dövlətinin osmanlılarla müharibə aparmasından istifadə edən Şeybanilər Xorasanı işğal etdilər. Səfəvilər dövlətinin iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur qalması böyük ərazi itkilərinə səbəb oldu.

1. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi?
2. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi zamanı Səfəvilər hansı əraziləri itirdilər?

Ərazilər	Hə	Yox
Xorasan		
Təbriz		
Şirvan		
Həmədan		
Hörmüz		

3. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini təhlil edin.
4. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin mərhələlərinə əsasən təqdimat hazırlayın.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixi hadisələri müəyyən edin.

6. Səfəvi hökmdarları I Təhmasib və Məhəmməd Xudabəndəni müqayisə edin.

Hökmdarın adı	Hakimiyyət illəri	Mərkəzi hakimiyyətin vəziyyəti	Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibə	Daxili sosial-iqtisadi vəziyyət
I Təhmasib				
Məhəmməd Xudabəndə				

2 ŞAH I ABBASIN İSLAHATLARI

Səfəvi dövlətində siyasi və hərbi vəziyyətin ağırlaşdığı bir vaxtda hakimiyyətə möhkəm əqidəyə və siyasi mövqeyə malik olan Şah I Abbas gəldi. 42 il hakimiyyətdə olmuş Şah I Abbası Avropada «Böyük Abbas» adlandırırdılar.

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı?

Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi. 1587-ci ildə Səfəvi dövlətində saray çevrilişi baş verdi. Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, onun oğlu 16 yaşlı Abbas şah elan edildi.

Sizcə, Qızılbaş əyanları Şah Məhəmməd Xudabəndəni hakimiyyətdən hansı səbəblərə görə kənarlaşdırdılar? Bunun daxili və xarici səbəblərini qeyd edin.

Şah I Abbas (1587–1629) dövlətin varlığını qorumaq üçün, ilk növbədə, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. **1590-cı ildə** İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. XVI əsrdə Səfəvi–Osmanlı müharibəsinə son qoyan bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, Ərdəbil, Xalxal, Qaradağ, Zəncan, Qəzvin və Lənkəranda başqa, bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi.

1590-cı il İstanbul müqaviləsi Səfəvilərin imzaladığı ən ağır şərtlə sülh müqaviləsi idi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Səfəvi dövləti öz ərazisinin xeyli hissəsini itirdi.

Şah I Abbas

Səhifə 13-də verilmiş xəritəyə əsasən 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə osmanlılara verilən Azərbaycan ərazilərini müəyyən edin.

Şah I Abbas cəsur, müdrik, səbirli, tədbirli, ədalətli bir dövlət xadimi olmaqla yanaşı, savadlı və geniş dünyagörüşünə sahib idi. Ağıllı strateji hədəflər müəyyən edir və müdrik siyasət yürüdükdü. Sülh yolu ilə münaqişəni həll etmək mümkün olduğu halda, müharibəyə üstünlük vermir və uzun vaxt alsa da, sülh yolu ilə problemi həll etməyə çalışırdı. Müharibə zamanı isə o, mükəmməl bir sərkərdə idi. Hərb meydanında ordusunu məharətlə idarə edir, istedadlı və cəsur bir döyüşçü kimi təhlükələrdən çəkinmirdi. Şah Abbas müharibə üçün çətin olan qış mövsümündə də əməliyyatlar keçirirdi. Sadə geyinir və dəbdəbəni sevmirdi. Əsas məqsədi ölkənin rifahını və təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Bir ölkənin yaxşı idarə edilməsi üçün hökmdarının bacarıqlı olmasını və fərmanlarının dərhal yerinə yetirilməsini qeyd edərdi. Yalan söyləyən məmurları sərt şəkildə cəzalandırırdı. Şah Abbas alimləri və şairləri himayə edirdi. Xristian və yəhudi təbəələrə qarşı olduqca tolerant idi. Onların öz dini ibadətlərini sərbəst yerinə yetirmələrini təmin etməklə yanaşı, məbədlər tikmələrinə də icazə verirdi.

Məlumatı təhlil edin. Sizcə, hökmdarın şəxsi keyfiyyətləri dövlətin mənafeyinə necə təsir edə bilər? Misal göstərin.

Hərbi-inzibati islahatlar. Şah I Abbas osmanlılarla sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra itirilmiş torpaqları geri almaq, dövlətin sarılsınmış qüdrətini bərpa etmək məqsədilə islahatlara başladı.

İslahatlar, əsasən, hərbi və inzibati sahələrdə aparıldı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan Qızılbaş hərbi əyanları cəzalandırıldı. Qızılbaş tayfa başçılığında irsilik prinsipi ləğv olundu. Bu tədbirlər ölkə daxilində siyasi sabitliyin bərpa olunmasına və mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun artmasına xeyli kömək etdi.

Səfəvi ordusunun zəif tərəflərini qeyd edin.

Şah I Abbasın hakimiyyətinə qədər Səfəvilər dövlətində daimi nizami ordu yox idi. Ordu Azərbaycan (Qızılbaş) tayfalarının qeyri-nizami süvari dəstələrindən ibarət idi. Tayfa başçıları bəzən vahid komandanlığa tabe olmur, müstəqil hərəkət edirdilər. Zəif nizam-intizam və tayfalararası ədavət Səfəvi ordusunun döyüş qabiliyyətini aşağı salırdı. Odlu silahdan geniş

istifadə edilmirdi. Orduda köklü islahatlar aparmaq lazım idi. Şah I Abbas Səfəvi ordusunu yenidən qurdu. O, odlu silaha malik nizami ordu yaratdı. Ordu tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi və ayrı-ayrı qoşun növləri yaradıldı.

Səfəvi ordusunun döyüşçüləri: atlı bayraqdar, tüfəngçi və topçu

Səfəvi ordusu			
Qızılbaş qoşunu	Qulamlar	Topçular	Tüfəngçilər
Azərbaycan Qızılbaş tayfalarından təşkil edilmiş, əsasən, atlı qoşun idi. Səfəvi ordusunun əsasını təşkil edirdi.	Uşaq yaşlarından müsəlmanlaşdırılaraq sarayda xüsusi tərbiyə almış xristian mənşəli döyüşçülərdən ibarət dəstə idi.	Xüsusi topxana və topçular dəstəsi yaradılmışdı. Əsasən, qala mühasirəsi vaxtı istifadə edilirdi.	Müxtəlif vilayətlərdən rəiyyət arasından yığılmış şəxslərdən ibarət idi.

Səfəvi ordusunda istifadə olunan toplar

Səfəvi ordusu odlu silahının olmaması üzündən hansı böyük məğlubiyyətlə üzləşmişdi?

Azərbaycan tarixçisi, şairi və ictimai xadimi Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur “Gülüstanı-İrəm” əsərində yazır: “Müdrək dövlət idarəçiliyi və quruculuq işləri ilə şöhrət qazanan Şah I Abbas elə mülki və hərbi qayd-qanunlar qoyub gedib ki, indi də onlardan istifadə edilir. ...Şah I Abbas o qədər ictimai binalar ucaldıb ki, Şərqi heç bir hökmdarı bu barədə onunla ayaqlaşma bilməz. Bütün Cənubi Qafqaz diyarı boyunca şəhərlərdə tikilən məscid və məktəblər; düzəngahlarda salınan karvansara və su kəmərləri onun nəcib əməllərindən hələ uzun zaman soraq verəcəkdir. Şah I Abbas öz dövründə yaşamış bütün şair və alimlərlə dostluq etmiş, özü də indiyə qədər yüksək qiymətləndirilən şeirlər yazmışdır”.

Məlumat əsasında Şah I Abbasın Səfəvi dövlətinin mədəni inkişafı üçün apardığı tədbirləri qiymətləndirin.

Şah I Abbas inzibati sahədə dəyişikliklər edərək Qızılüzən və Kür çayları arasında yerləşən ərazilər — Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Qaradağ, Lənkəran vilayətləri hesabına **Azərbaycan bəylərbəyliyi** yaratdı. Bəylərbəyliyin «**Azərbaycan qoşunu**» adlı xüsusi hərbi birləşməsi vardı. Bununla da Şah I Abbas Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini qorudu.

Dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü. Həmin dövrdə orduda, sarayda və diplomatik sənədlərdə Azərbaycan dilindən yenə də istifadə olunurdu.

Şah I Abbas Azərbaycan türkcəsinə böyük önəm verirdi. Sarayda türk (Azərbaycan) dilində danışmaq məcburi idi. İtalyan səyyahı Pietro Della Valle məktubunda yazır: “Şah mənim türk dilini bilib-bilmədiyimi soruşdu və sonra mənə “xoş gəldin, səfa gətirdin” dedi. Öyləşmək üçün şahın iznini aldıqdan sonra türk dilində səyahətimin səbəbləri və digər məsələlər haqqında mənə sorğu-sual etdi. Mən qısa olaraq vəziyyətimlə bağlı məlumat verdim”.

Məlumat əsasında Şah I Abbasın Səfəvi dövlətinin hansı ənənəsini qoruyub saxladığını müəyyən edin.

Şah I Abbasın islahatları mərkəzi hakimiyyətin xeyli qüvvətlənməsinə, Səfəvi dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa etməsinə şərait yaratdı.

Şah I Abbasın xarici siyasəti. XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi dövlətin ərazi bütövlü-

yünü təmin etmək idi. Bunun üçün Şeybanilərin tutduğu Xorasanı qaytarmaq, osmanlıların işğal etdikləri torpaqları azad etmək, İran körfəzində mühüm liman olan **Hörmüzü*** portuqaliyalılardan geri almaq, Portuqaliyanın buradakı hegemonluğuna son qoymaq lazım idi.

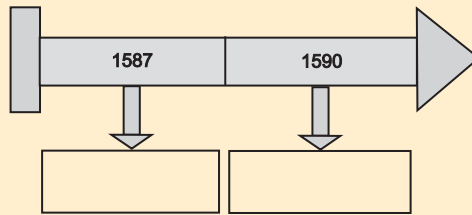
Şah I Abbas Avropanın qüdrətli dövlətləri – Müqəddəs Roma imperiyası, İngiltərə, Fransa, İspaniya və Rusiya ilə diplomatik əlaqələri genişləndirdi. Bu, Səfəvi dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təsir göstərirdi.

1. Şah I Abbas Azərbaycan adlı bəylərbəyliyə yaratmaqla hansı məqsədi güdürdü?
2. Şah I Abbasın hansı tədbirləri mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi?
3. Şah I Abbasın hərbi islahatı nəticəsində hansı hərbi hissələr yaradıldı?
4. XVI əsrin sonunda Səfəvilərin qarşısında xarici siyasət sahəsində hansı vəzifələr dururdu?
5. Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı hansı Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmışdılar?
6. Məlumat əsasən Şah I Abbasın hökmdar kimi siyasətini səciyyələndirin. Onun siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki xidmətlərini cədvəldə qruplaşdırın.

Siyasi	İqtisadi	Mədəni

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **Hörmüz** — İran və Oman körfəzlərini birləşdirən boğaz. Onun vasitəsilə Səfəvilər Hind okeanına çıxırdılar.

3 CƏLALİLƏR HƏRƏKATI. ŞAH I ABBASIN HƏRBİ UĞURLARI

Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirən, ordunu yenidən quran Şah I Abbas Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü təmin etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Bu məqsədinə çatmaq üçün o, Azərbaycanda genişlənən Cəlalilər hərəkatından da istifadə etdi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi nə ilə nəticələndi?

Cəlalilər hərəkatı. XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərini, o cümlədən yeni işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərini xalq çıxışları bürüdü. Aclıq, soyğunçuluq, dəhşətli dağıntılar, vergilərin artırılması, məmurların qəddarlığı yerli əhalinin fəal müqavimətinə səbəb oldu. Tarixə **Cəlalilər hərəkatı** adı altında daxil olmuş bu xalq çıxışları adını XVI əsrin əvvəllərində Toqatda üsyana başçılıq edən Şeyx Cəlal-dan almışdır. Sonrakı dövrdə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmış Azərbaycan torpaqlarında işğalçı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyanlar da Cəlalilər hərəkatı adı ilə məşhur olmuşdur.

1591-ci ildə Təbriz əhalisinin üsyanı baş verdi. Təbriz üsyanı Azərbaycanda Cəlalilər hərəkatının ilk böyük çıxışı idi.

XVII əsrin ilk illərində Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda daha da genişlənən Cəlalilər hərəkatı feodal özbaşınalığına və amansız istismara qarşı yönəlmişdi. Cəlalilərin Azərbaycanda məqsədi həm də Osmanlı işğalından qurtulmaq idi. Cəlalilər hərəkatı **İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dərbəndə qədər** olan torpaqları əhatə etmişdi.

Azərbaycandakı Cəlali dəstələrindən birinə **Koroğlu** başçılıq edirdi. O, Cəlalilər hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi idi. Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur. Koroğlunun vuruşmalardakı

mərdlik və şücaəti, kəsiblərin dostu, zülmkarların düşməni olması onu xalq qəhrəmanına çevirmişdi.

Şah I Abbas Osmanlı dövlətini Azərbaycandan sıxışdırıb çıxarmaq üçün üsyançıların qüvvəsindən yararlanmağa çalışırdı. O, Osmanlı ağalığında qalan vilayətlərdə mübarizə aparən Cəlali dəstələri nə Səfəvi mülklərində sığınacaq verir, qorxmaz və cəsur üsyançıları öz qoşununa qəbul edirdi. **1608-ci ildə** isə Cəlaliilər şahın icazəsi ilə Çuxursəəd bəylərbəyliyinə köçüb yerləşdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva «Koroğlu» abidəsinin açılışında (Bakı, 2012-ci il)

Xalq hərəkətində iştirak edən 60-a qədər Cəlali dəstəsinin ən məşhuru xalq qəhrəmanı Koroğlunun başçılıq etdiyi dəstə idi. Koroğlu Osmanlı ağalığına, feodal zülmünə, tacir və sələmçilərin soyğunçu əməllərinə qarşı cəsarətli və bərk mübarizəsi ilə ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı. Son dərəcə cəsur və qorxmaz, ağıllı və tədbirli, səxavətli və mərd igid olduğuna görə onun haqqında dastan qoşulmuş, əfsanəvi qəhrəmana çevrilmişdi.

“Koroğlu” dastanında adıçəkilən Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər və Tanrı-tanıma da üsyan başçısı kimi yenilməz igidlər olaraq tanınırdılar.

Sizcə, «Koroğlu» dastanı real tarixi necə əks etdirir? Fikrinizi əsaslandırın.

«Koroğlu» dastanında Azərbaycanla bağlı hansı hadisələr təsvir olunmuşdur?

Qalibiyyətli müharibələr dövrü. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində ilk addım dövlətin şərq sərhədlərində atıldı. **1599-cu ildə** Şeybanilər məğlub edildi və Xorasan geri qaytarıldı.

1603-cü ildə Təbrizə yaxınlaşan şah ordusu üsyan etmiş xalqın köməyi ilə şəhəri osmanlılardan azad etdi.

Şimala doğru hərəkət edən Qızılbaşlar Culfa və Naxçıvanı döyüşsüz geri aldılar. Ordubad əhalisi üsyan qaldırdı. Ordubadlılar şəhərə daxil olan Səfəvi ordusunu bayram sevinci ilə qarşıladılar. Səfəvi ordusuna göstərdikləri yardımı nəzərə alan Şah I Abbas ordubadlıları bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

Daha sonra Qızılbaş ordusu İrəvana yaxınlaşdı. **1604-cü ildə** şəhər azad edildi. Səfəvi ordusu yürüşü davam etdirib Qarsa qədər əraziləri tutdu. Bu zaman Osmanlı ordusunun yürüş xəbəri yayıldı. Osmanlı ordusunun hücumunu eşidən Şah I Abbas Təbriz istiqamətində geri çəkildi. Osmanlılara qarşı ənənəvi «yandırılmış torpaq» taktikası tətbiq edildi. Geri çəkilən şah ordusu şəhər və kəndləri boşaltdı, osmanlıların əlinə keçə biləcək nə varsa, məhv etdi. Arazboyundakı əhali Səfəvi dövlətinin şərq vilayətlərinə köçürüldü.

«Yandırılmış torpaq» taktikası hərbi əməliyyatların gedişinə necə kömək edə bilərdi?

Şah I Abbasın əsas məqsədi osmanlıların ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Bundan başqa, Şah I Abbas iqtisadi məqsəd də güdürdü. O, Şərqdən Avropaya gedən əsas ticarət yolunu Osmanlı dövlətinin ərazisindən Səfəvi dövlətinin ərazisinə — İran körfəzi limanlarına köçürmək istəyirdi.

Şah I Abbasın köçürmə siyasəti Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatına necə təsir edə bilərdi?

1605-ci ildə Təbrizdən bir qədər aralı, **Sufiyan** adlanan yerdə baş verən döyüşdə Şah I Abbasın tətbiq etdiyi qədim türk hərbi taktikası — «Turan taktikası» nəticəsində Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüş müharibənin sonrakı gedişinə həlledici təsir göstərdi.

“Turan taktikasına” görə qoşun aypara şəklində düzülürdü. Bu düzülüşdə məqsədyönlü olaraq mərkəz zəif, cinahlar isə güclü olurdu. Düşmən zəif mərkəzə hücum etdiyi zaman güclü cinahlar düşməni əhatə edir, qoşunu mühasirəyə alıb darmadağın edirdi.

Hansı döyüşlərdə bu taktikadan istifadə edilmişdir?

1605–1607-ci illərdə Qarabağ, Gəncə, Şirvan azad edildi və bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılardan geri alındı. Ardınca

Loru* və Tiflis qalaları tutuldu, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan yenidən Səfəvi dövlətinə tabe edildi.

İkinci İstanbul və Mərənd müqavilələri. Şah I Abbas qələbə-sini rəsmiləşdirmək üçün osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd etdi. Osmanlı dövləti isə Azərbaycanın itirilməsi ilə razılaş-mayaraq hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa ça-lışır, müqavilə bağlamağa tələsmirdi. Uzun tərəddüdlərdən sonra Osmanlı tərəfi sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu.

Amasiya sülhünün şərtlərini xatırlayın.

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında *İstanbulda* yeni sülh müqaviləsi bağlandı. Osmanlı sultanı Amasiya sülhü əsa-sında müəyyən olunmuş sərhədlərin bərpası şərtini qəbul etdi. Bu sülh də möhkəm deyildi və uzun çəkmədi. Müqavilənin bağlanma-sından dörd il sonra sərhəd mübahisəsinə görə Osmanlı ordusu İrəvana hücum etdi. Səfəvi qüvvələri Osmanlı qoşununu mühasirəyə alaraq İrəvandan çəkilməyə məcbur etdi.

1618-ci ildə osmanlılar yenidən Azərbaycana hücum edib Təb-ritz və Ərdəbilə qədər irəlilədilər. Həmin dövrdə Krım xanı da Azərbaycana qoşun yeritdi, lakin Səfəvi qoşunları *Sınıq körpü* adlı yerdə Osmanlı–Krım qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğratdı.

1618-ci ildə Mərənddə yeni sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülhə görə, 1612-ci ildə İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsində müəyyən edilmiş sərhədlər bərpa edildi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperatorluğunda baş ve-rən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşı-sında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Şah I Abbas Bağdad, Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərləri də daxil olmaqla, bütün İraqı yenidən Səfəvi dövlətinə tabe etdi.

XVII əsrin 20-ci illərində Şah I Abbas nə üçün hərbi əməliyyatlara başladı? Bu addım hansı Osmanlı sultanının fəaliyyəti ilə oxşardır?

Hörmüzün azad edilməsi. Hələ XVI əsrin əvvəllərində Sə-fəvilərin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Portuqaliya İran körfəzinin başlıca limanı olan Hörmüzü işğal etmişdi. Şah I Abbas Hörmüzü azad etmək üçün hərbi dip-

* **Loru** — Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

Şah Səfi

lomatik tədbirlər gördü. Bunun üçün o, İngiltərə və Portuqaliya arasındakı siyasi-iqtisadi rəqabətdən istifadə etdi. 1621-ci ildə Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında «əbədi dostluq» haqqında müqavilə bağlandı. Səfəvi qoşunu ingilis hərbi donanmasının köməyi ilə **1622-ci ildə** Hörmüzü azad etdi.

Şah I Abbas tərəfindən Hörmüzün azad edilməsinin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVII əsrin əvvəllərində

Qəsri-Şirin* müqaviləsi. Şah I Abbasdan sonra Səfəvi taxtına onun nəvəsi **Səfi (1629–1642)** keçdi. Həmin il Osmanlı ordusu Səfəvi torpaqlarına hücum etdi. Müharibə edən tərəflərdən heç biri hərbi əməliyyatlarda mütləq üstünlük qazana bilmədi.

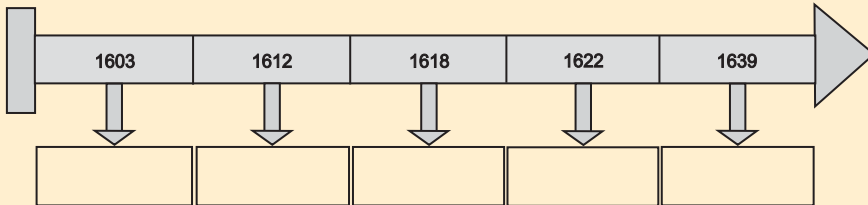
1639-cu ildə Qəsri-Şirində sülh müqaviləsi bağlandı. Fasilələrlə yüz ildən artıq davam etmiş Səfəvi–Osmanlı müharibəsi başa çatdı. Müqaviləyə əsasən Amasiya sülhünün şərtləri bərpa edildi. Həmçinin Bağdad, Bəsrə, Kərkük, Ahıska və Van daxil olmaqla, Şərqi Anadolu Osmanlı dövlətinə verildi, İrəvan Səfəvi dövlətində qaldı.

1. Cəlalilər hərəkətinə aid təqdimat hazırlayın.
2. Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin üçüncü mərhələsi hansı illəri əhatə etmişdir?
3. 1603-cü ildə Şah I Abbas üsyançıların köməyi ilə hansı şəhəri tutdu?
4. Köçürmə siyasətinin hərbi və iqtisadi məqsədləri nə idi?
5. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtlərini şərh edin.
6. Səfəvi–Osmanlı müharibələri zamanı imzalanmış müqavilələri dəftərinizə çəkdiyiniz cədvəldə göstərin.

Müqavilənin adı	Tarixi	Şərtləri

7. Avropada 1453-cü ildə, Azərbaycanda 1639-cu ildə baş vermiş hadisələrin oxşar nəticələrini göstərin.
8. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

9. Şah I Abbasın hərbi uğurlarına aiddir:

* **Qəsri-Şirin** – İranın qərbində Kirmanşah əyalətində yerləşən şəhər

4 XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ SOSIAL-İQTİSADI VƏ İCTİMAİ HƏYAT

Təsərrüfat həyatı müharibədən sonra canlandı, insanların rifah halı qismən düzəldi. Dövrün çətinlikləri sənətkarlığın, ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərsə də, inkişafın qarşısını ala bilmədi. Şəhərlər böyüyür, əhali artır, ictimai həyat dəyişirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda hansı torpaq mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi? İnzibati idarə sistemi necə idi?

Şah II Abbas

İqtisadi həyatın canlanması. Səfəvi və Osmanlı müharibələrinin başa çatması ilə Azərbaycanda sakitlik yarandı, təsərrüfat həyatı dirçəlməyə başladı. **Şah II Abbasın (1642–1666)** hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Şah taxta çıxan kimi rəiyyət və sənətkarların dövlət xəzinəsinə olan bütün vergi borclarını ləğv etdi.

Əkinçilik təsərrüfatının inkişafına diqqət artırıldı. Daxili və xarici ticarətin canlanması üçün önəmli addımlar atıldı.

Əhalinin vəziyyəti. Səfəvi dövlətində bütün əhaliyə qayğı və diqqət göstərilirdi. Təbəələrə qarşı ədalətli siyasət yürüdülür, əhalinin ərizə və şikayətlərinə dərhal şahın yanında fəaliyyət göstərən **ədalət divanında** baxılırdı. Şah II Abbas tez-tez sadə

paltar geyinərək xalqın arasında gəzir, bütün təbəqələrdən olan insanların dərindən, üzləşdiyi haqsızlıqlardan xəbərdar olurdu. Daha sonra ədalət divanı bu çətinlikləri həll edir, özbaşınalıq edənləri sərt cəzalandırırdı. *Məhəmməd Tahir Vahidin «Tarixi-vahid (Abbasnamə)» əsərində II Abbasın hakimiyyəti dövründə vəzifə səlahiyyətlərini aşaraq özbaşınalıq edən məmurların əmlaklarının müsadirə olunması ilə bağlı çoxlu sayda məlumat vardır.*

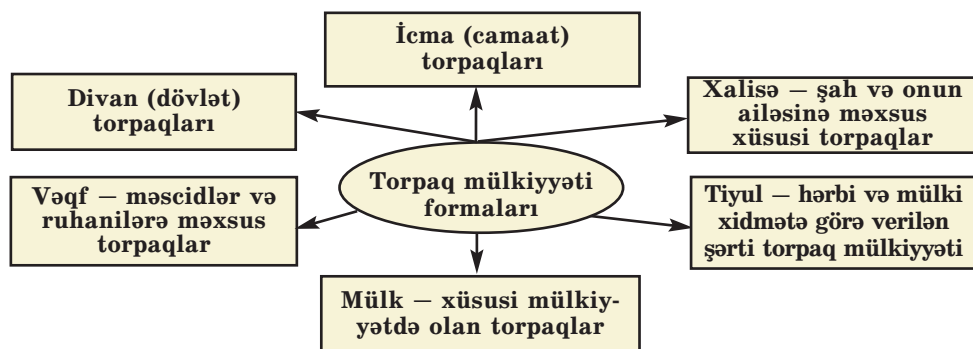

Şah II Abbasın məmur özbaşınalıqlarına qarşı mübarizəsi dövlətin sosial-iqtisadi inkişafına necə kömək edə bilərdi?

Xristian əhalisi yaşayan bölgələrdə də Səfəvi dövlətinin onlara münasibəti qənaətbəxş idi. Gürcü əyanları Səfəvi dövlətində çox mühüm vəzifələri icra edirdilər.

Erməni kilsəsi və iri erməni tacirləri şah sarayından böyük imtiyaz və güzəştlər almışdılar. Erməni kilsəsi geniş torpaq mülklərinə sahib olmaq hüququna malik idi və erməni əhəlisindən kilsənin xeyrinə vergi toplayırdı. Erməni tacirləri şahın himayəsindən yararlanaraq dövlət vergilərini toplayır, Osmanlı və digər ölkələrə karvanlar göndərir və böyük sərvət qazanırdılar.

Torpaq mülkiyyəti formaları. XVII əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formalarında ciddi dəyişiklik olmamışdı:

XVII əsrin ikinci yarısında divan və xalisə torpaqları aparıcı mülkiyyət forması olaraq qalırdı. Divan (dövlət) torpaqlarından əldə olunmuş gəlirlər dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi.

Sosial təbəqələr. XVII əsrin ikinci yarısında hakim təbəqəni təşkil edən feodallar üç qrupa bölünürdü.

I. Qızılbaş tayfalarının başçılarından ibarət olan hərbi əyanlar	→	Səfəvi dövlətinin idarə sistemində hələ də mühüm mövqeyə malik idilər.
II. Ali şiə ruhaniləri	→	İdarəetmədə böyük nüfuza malik idilər.
III. Məmurlar və yerli əyanlar	→	Yerli idarə sistemlərində işləyirdilər.

XVII əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində əsas istehsalçı qrup olan kəndlilər də üç təbəqəyə bölünürdü:

I. Rəiyyət	→	İş heyvanı, istehsal alətləri olan və feodaldan aldığı torpağı becərən kəndli
II. Rəncbərlər	→	Təsərrüfata malik olmayan kəndlilər
III. Elatlar	→	Maldarlıqla məşğul olan, orduda xidmət əvəzində az miqdarda vergi və mükəlləfiyyət icra edənlər

Bu dövrdə Azərbaycanda irili-xırdalı 35-ə qədər vergi növü vardı. **Malcəhət** əsas vergi idi. Dövlət iqtisadi cəhətdən zəifləyib müflisləşdikcə malcəhətin həcmi də artırdı.

İnzibati idarəetmə. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisi inzibati cəhətdən Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəəd bəylərbəyiliklərinə bölünürdü. Bəylərbəyilik əhalidən vergi toplayır, öz gəliri hesabına qoşun saxlayırdı. Məhkəmə orqanları şəriət qaydaları əsasında fəaliyyət göstərirdi. Bəylərbəyilikdə vəzir maliyyə işlərini yerinə yetirirdi. Səfəvi dövlətində idarəçilikdə irsilik prinsipi həyata keçirilirdi.

Britaniyalı professor L.Lokkart Azərbaycanla bağlı bunları yazır: “O zaman Azərbaycan indikindən çox-çox böyük idi... Təbriz Azərbaycanın paytaxtı (baş şəhəri – red.) və əyalət bəylərbəyliyi qətiyyəti ilə qətiyyəti olmuşdur. Azərbaycanın digər mərkəzi şəhərləri İrəvan, Gəncə və Ərdəbil idi. İrəvan Çuxursəədin paytaxtı... bəylərbəyliyi və şəhər hakiminin oturduğu məkan olmuşdur. Nizamının vətəni Gəncədə hakimiyyəti Qarabağ vilayətinə də şamil edilən bəylərbəyi əyləşirdi. Azərbaycanın daha bir bölgəsini Şirvan əyaləti təşkil edir. Buranın bəylərbəyliyi Şamaxıda oturur. Bu əyalətə Dağıstanın kiçik bir hissəsi daxildir. Bölgədə möhkəm qala-şəhər olan Dərbənd yerləşir. Buranı öz hakimi idarə edir”.

Rəhimə Dadaşova. “Səfəvilərin son dövrü”, səh. 4–5, 8.

Şəhərlər. Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında onların ticarət yolları üzərində yerləşməsi əsas iqtisadi amil idi. Şəhərlərin iqtisadi həyatında isə sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynayırdılar. Onlar hələ də monqolların dövründən qalma **tamğa** adlı vergi ödəyirdilər. **1565-ci ildə** Şah I Təhmasib bu verginin ləğv olunması haqqında fərman verdi. Fərman Səfəvi dövlətində sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycanın ən böyük və mühüm şəhəri sayılan **Təbriz** Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatında misilsiz rol oynayırdı. Təbriz sənətkarlarının hazırladıqları müxtəlif məhsullar hər yerdə şöhrət qazanmışdı.

1555-ci ildə paytaxtın Qəzvinə köçürülməsi Təbrizin siyasi əhəmiyyətinə və iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərdi.

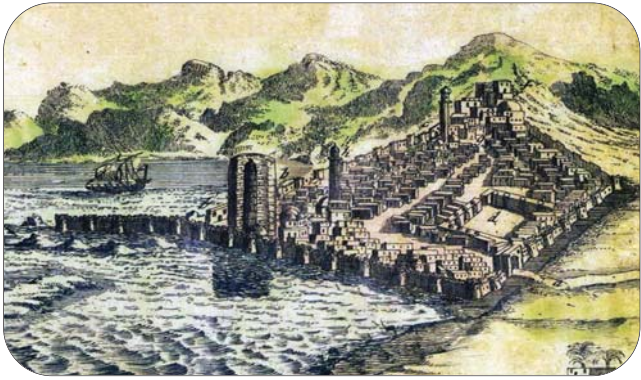
Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan **Şamaxı** mühüm daxili və xarici ticarət şəhərlərindən biri olaraq qalırdı.

Şirvanın Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsindən sonra **Bakı** Xəzər sahilində bu dövlətin əsas limanına çevrildi. Bakı ətrafında yerləşən quyulardan neft çıxarılır, bu neft dəniz və karvan yolu ilə bir sıra ölkələrə göndərilirdi.

Ərdəbil Səfəvi dövlətinin müqəddəs şəhərlərindən biri sayılırdı.

Şamaxı şəhəri XVII əsrdə (maket)

Bakı XVII əsrin birinci yarısında

Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan **Gəncə** şəhəri də dövrünün ən böyük, əhalisi sıx olan şəhərlərindən biri kimi tanınırdı. Bu dövrdə İrəvan, Naxçıvan, Dərbənd, Şəki də Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi.

Osmanlı sultanı IV Muradın 1635-ci ildə İrəvanı ələ keçirməsi münasibətilə yazılan sənəddə bu şəhər Naxçıvan və Şirvanın qapısı, Azərbaycan mülkünün həsəd doğuran “İrəvan qalası” kimi qeyd edilir.

1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Avropa səyyahı Jan Batist Taverniye yazır ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar (Azərbaycan türkləri – red.) yaşayırdılar.

1673-cü ildə İrəvanda olan fransız səyyahı Jan Şarden yazır ki, İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır ki, ... təxminən 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq Səfəvilər (Azərbaycan türkləri) yaşayırlar.

J.B.Taverniye və J.Şardenin məlumatlarının oxşar cəhəti nədir?

İrəvan şəhəri XVII əsrdə (rəssam J.Şarden)

1. Mövzuda adıçəkilən Azərbaycan şəhərlərini xəritədə tapın.

2. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin xüsusiyyətlərini cədvəldə yazın.

Şəhər	Siyasi	İqtisadi
Təbriz		
İrəvan		
Gəncə		
Şamaxı		

3. Ədalət divanı haqqında araşdırma aparın.

4. Təbriz şəhəri və onun tarixi ilə bağlı hekayə qurun.

5. Sizcə, Ərdəbil şəhəri nə üçün Səfəvi dövlətinin müqəddəs şəhərlərindən sayılırdı?

5

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT
ƏLAQƏLƏRİNDƏ

*Bu dövrdə Avropada şərq ölkələri-
nə maraq artmışdı. Şərqi zəngin sər-
vətlərini Avropaya daşımaq üçün ya-
ranmış iri ticarət şirkətləri sürətlə ge-
nişlənirdi. Londonda təşkil olunmuş ti-
carət kompaniyaları şərq ölkələrinə öz
nümayəndələrini göndərirdilər.*

*Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəlirdilər?
XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi
tənəzzülün səbəbləri nə idi?*

Şərqə gedən yollar Azərbaycandan keçir. XVI əsrdə ingilis tacirləri **Ərəşi*** Cənubi Qafqazın ən böyük ipəkçilik mərkəzi kimi təsvir edirdilər. Venesiya səyyahı Minadoi Ərəşdə «Mahmudabad» adlı ağ ipək istehsal olunduğu haqqında məlumat verirdi.

XVI əsrdə beynəlxalq ipək ticarət yolu Culfadan keçirdi. Culfa tacirləri xam ipəyi Azərbaycandan Avropanın Amsterdam, Marsel, Venesiya kimi şəhərlərinə, Osmanlı dövlətinə və Hindistana aparırdılar. Bu dövrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis Azərbaycanın xarici dövlətlərlə apardığı ticarət əlaqələrində vacib rol oynayaraq mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda ticarət dövriyyəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalında Təbriz xüsusilə fərqlənirdi. Təbriz qeysəriyyəsi Ön Asiyada ən böyük örtülü bazar idi. **Qeysəriyyələr** şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bazarlarda, əsasən, xarici ölkələrdən gətirilmiş və ölkə sənətkarları tərəfindən hazırlanmış bahalı mallar, xüsusilə daş-qaş, cəvahirat satıldığından onlara əhali ara-

* **Ərəş** — indiki Yevlax rayonunun Xaldan qəsəbəsi ərazisində mövcud olmuş yaşayış məntəqəsi

*Antoni Cenkinson Şirvan bəylərbəyinin hüsurunda
(Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi)*

sında «şah bazarı» da deyilirdi. Azərbaycan tacirləri Avropa ölkələri, Hindistan və Çinlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

İqtisadi əlaqələri genişləndirmək tədbirləri. Səfəvi dövlətinin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirdi. İqtisadiyyatı canlandırmaq, ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün dövlət səviyyəsində işlər görüldü. Şah I Təhmasib *Volqa–Xəzər* su yolu ilə ticarəti canlandırmaq, Azərbaycanın xam ipəyini bu yolla Avropa bazarına çıxarmaq üçün addımlar atdı. Səfəvi şahı bu məqsədlə Moskvaya elçi göndərdi, rus dövləti ilə iqtisadi və diplomatik əlaqələri möhkəmləndirdi.

İngiltərənin «**Moskva şirkəti**»nin* təmsilçisi Antoni Cenkinson Qəzvinə Şah I Təhmasib tərəfindən qəbul edildi. Şahın icazəsi ilə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacılı ingilis nümayəndəsi ilə ticarət müqaviləsi bağladı.

«Moskva şirkəti»nin Azərbaycanla ticarət əlaqələri haqqında araşdırma aparın.

* İngiltərənin «Moskva şirkəti» 1555-ci ildə yaradılmışdı. Məqsədi Volqa–Xəzər ticarət yolundan istifadə edərək Hindistanla ticarət etmək idi.

Bu dövrdə Rus tacirləri özləri Avropa—Şərq ticarətində vasi-təçiliyə can atırdılar. Elə bu səbəbdən rus tacirlərini müdafiə edən çar hökuməti ingilislərin Volqa—Xəzər yolundan istifadə-sinə son qoyaraq onların ticarət imtiyazlarını ləğv etdi. Bununla da Volqa—Xəzər yolu vasitəsilə şərq ölkələri ilə ticarət bütün-lüklə rus tacirlərinin əlinə keçdi.

Volqa—Xəzər ticarət yolunun Rusiya üçün əhəmiyyətini izah edin.

Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə **Osmanlı dövləti** ilə sülh və mehriban qonşuluq münasibətlərinə dövlət səviyyəsində ciddi şəkildə riayət olunurdu.

Səfəvi dövləti **Rusiya** ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrin möhkəm-lənməsinə də xüsusi diqqət göstərir, tərəflər arasında Volqa—Xə-zər su yolu ilə ticarət əlaqələrinin qorunub-saxlanılmasına çalışırdı. Eyni zamanda Səfəvi dövləti Rusiyanın Şimali Qafqazda möh-kəmlənmək cəhdlərinə qarşı çıxırdı. Elə bu səbəbdən Şah II Abba-sın göstərişi ilə Terek çayı boyunca yaradılan rus hərbi məskən-ləri dağıdıldı və şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin edildi.

XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri güclənməyə başladı. Rusiyadan Azərbaycana xəz-dəri, mis, qalay, kağız və sənətkarlıq məhsulları gətirilirdi. Azərbaycandan isə Rusiyaya ipək parçalar, yun və ipək xalçalar aparılırdı. Ruslar Azərbaycana əlverişli satış bazarı kimi baxır, Şirvana xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

1667-ci ildə Rusiya və Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, rus tacirləri Səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə gömrüksüz ticarət hüququ, karvansara və bazarlarda imtiyazlar əldə etdilər. **Şah Süleymanın (1666—1694)** fərma-nında da rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmış-dı. Bununla da Rusiya Azərbaycan ipəyini Xəzər—Volqa yolu ilə Qərbi Avropaya daşımaq hüququnu əlinə aldı.

Şah Süleymanın verdiyi fərman xarici ticarətin inkişafına necə təsir göstərə bilirdi?

*Şah Süleymanın taxta çıxması
(rəssam J.Şarden)*

Azərbaycanla Hindistan arasında geniş ticarət əlaqələri davam edirdi. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət məskənləri var idi. Azərbaycandan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, qara və ağ neft, zəfəran aparılırdı. Hindistandan isə Azərbaycana müxtəlif cür ədviyyat məhsulları gətirilirdi.

1. Nə üçün ruslar ingilislərin Azərbaycanda möhkəmlənməsini istəmirdilər?
2. Şah Süleymanın rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verməsini dəyərləndirin.

3. Mövzuda adıçəkilən Azərbaycan şəhərlərini xəritədə tapın.
4. Verilən plana əsasən «Təbriz bazarında bir gün» adlı hekayə yazın.

Plan:

1. Təbriz bazarını təsvir edin.
2. Təbrizə hansı ölkələrdən tacirlər gəlirdi?
3. Tacirlər Təbrizə hansı ticarət yolları ilə gəlirdilər?
4. Təbriz bazarında hansı məhsullar satılırdı?

6

XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarında gedən Səfəvi–Osmanlı müharibələri xalqın mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuş, elm və maarifin inkişafında ləngimələrə səbəb olmuşdu.

XVII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyət necə inkişaf edirdi?

Azərbaycan türkcəsinin Səfəvi dövlətində yeri. Azərbaycan türkcəsinin ictimai həyatın bütün sahələrində yayan, dövlət dili səviyyəsinə qaldıran Şah I İsmayıldan sonra da Səfəvi dövlətində Azərbaycan türkcəsi ən yüksək dairələrdə öz nüfuzunu kifayət qədər saxlamışdı. Doğrudur, Osmanlı–Səfəvi müharibələri nəticəsində Azərbaycan XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin siyasi-iqtisadi mərkəzi rolunu itirmiş, paytaxt öncə Təbrizdən Qəzvinə, daha sonra Qəzvindən İsfahana köçürülmüşdü. Azərbaycan türkcəsi Təbrizdə və Qəzvinə olduğu kimi, İsfahanda da yüksək mövqeyə malik idi, sarayın və qoşunun işlək dili olaraq qalırdı.

XVII əsrdə Səfəvi dövlətinə gəlmiş Avropa səyyahları — **Pietro della Valle, Adam Oleari, Jan Şarden** Azərbaycan türkcəsinin Səfəvi sarayında rəsmi dil olması haqqında məlumatlar vermişdilər.

Alman səyyahı Engelbert Kempfer də XVII əsrin 80–90-cı illərində Səfəvilər dövlətinə səfəri zamanı ölkə ərazisində türk dilinin böyük təsir dairəsinə malik olması faktı ilə qarşılaşmışdı. O, öz xatirələrində yazırdı: “...Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. ...Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar, əzəmət onun sarayda və səltənət sarayında yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır”

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçi S.Əliyərli). Bakı, 2007

Şah Səfi və Şah Sultan Hüseynin Avropa hökmdarlarına Azərbaycan türkcəsində məktublar yazmaları məlumdur. 1636–1638-ci illərdə İsfahanda olmuş alman səfiri Adam Oleari türk dilinin burada böyük əhəmiyyətə malik olmasını yazmışdı.

İndi iranlılar yalnız öz ana dillərində deyil, türkcə də danışmağa cəhşirlər. Xüsusilə türklərin tez-tez geçib-getdiyi və onların hakimiyyəti altında olan Şirvanda, Azərbaycanda, İraqda, Bağdadda və İrəvanda uşaqlar daha çox türk dilində tərbiyə edilir. İsfahanda şah sarayında böyük həvəslə türk dilində danışrlar; burada fars sözlərini nadir halda eşidərsən... Fars əyalətində isə (qədim dövrdə İran əslində bura idi, indi baş şəhəri Şirazdır) istisnasız olaraq təmiz fars dilində danışrlar.

Adam Oleari. "Səyahətnamə". Beşinci kitab, 23-cü fəsil, səh. 814

Ondan 50 il sonra İsveçdən Səfəvi dövlətinə gələn elçi **Kempfer** də öz əsərində bunu təsdiq edərək yazırdı ki, sarayda işlənən türk dili daha çox hakim sülalənin ana dilidir, bu dil saray vasitəsilə əyan-əşrəf ailələrində elə geniş yayılmışdır ki, indi imtiyazlı təbəqədən olan hər hansı şəxsin onu bilməməsi utanc gətirən bir haldır.

Səfəvi şahları Şah I Abbas və Şah II Abbas Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazırdılar. Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə baş vəzir olmuş **Məhəmməd Tahir Vahidin** türkcə divanı Berlin kitabxanasında saxlanılır.

XVII əsrdə Səfəvi dövlətində Azərbaycan türkcəsinin mövqeyi haqqında təqdimat hazırlayın.

Təhsil. Azərbaycanın bütün bölgələrində məscidlərin nəzdində ibtidai məktəblər, həmçinin yüksək təhsil verən mədrəsələr mövcud idi. Demək olar ki, hər bir iri yaşayış məntəqəsində bir, şəhər mərkəzlərində isə bir neçə mədrəsə fəaliyyət göstərirdi.

Uşaqlar ibtidai məktəblərdə oxumaq və yazmaq öyrənir, Quranı əzbərləyirdilər. Mədrəsələrdə müsəlman hüququ, klassik Şərq ədəbiyyatı, fəlsəfə, astronomiya, tibb və digər elmlərin əsasları öyrədilirdi. Təhsilini başa vuran şagirdlərə şəhadətnamə verilir. Mədrəsələrdə dərs deyən müəllimlər arasında dövrün tanınmış alimləri də var idi. Bəzi müəllimlər o qədər şöhrət qa-

zanmışdılar ki, onların yanına hətta uzaq yerlərdən tələbələr gəlirdilər. Bu dövrdə təhsil, əsasən, şəhər əhalisi içərisində yayılmışdı. Kənd əhalisinin çoxu savadsız idi. Kənd yerlərində təhsil işi ilə məscidin axundu və ya mollası məşğul olurdu.

Din xadimlərinin təhsildə aparıcı rol oynaması o dövrün maarif və mədəniyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir?

Elm. Bu dövrdə dünyəvi elmlər də inkişaf edirdi. Astronomiya və riyaziyyata dair əsərlər yazmış **Mirzə Məhəmməd Şirvani** Azərbaycan elminə bir sıra töhfələr vermişdir. Digər bir elm xadimi **Yusif Qarabağinin** əsərləri dövr üçün mühüm bilik mənbəyi idi. Azərbaycan filosofu Yusif Qarabaği Mərkəzi Asiyaya köçmüş, Səmərqənddə və Buxarada yaşamışdı. O, fəlsəfə və hüquq məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərin müəllifi idi. Bu əsərlərdən uzun müddət Mərkəzi Asiyanın mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Onun əsərlərində astronomiyaya dair maraqlı məlumatlar verilmişdir.

XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi sahəsində çox işlər görülmüş, qiymətli əsərlər yazılmışdır. O dövrün görkəmli tarixçilərindən biri **İsgəndər bəy Münşi** olmuşdur. O, Şah I Abbasın sarayında dəftərxanada katib (münşi) vəzifəsində çalışmış, «Tarixi aləm-arayi Abbasi» («Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi») əsərini yazmışdır. Əsərdə Səfəvi dövlətinin siyasi tarixi yığcam şəkildə qələmə alınmış, Şah I Abbasın dövrünə isə geniş yer verilmişdir. Şah II Abbasın baş tarixçisi təyin edilmiş, sonra isə baş vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Məhəmməd Tahir Vahidin «Tarixi-vahid» (Abbasnamə) əsəri bu gün də həmin dövrə dair dəyərli mənbədir.

Məşhur alim **Məhəmmədhüseyn Təbrizi** Osmanlı işğallarından sonra vətəni tərk edərək Hindistana getmiş, orada məşhur lüğətini tərtib etmişdir. Bu lüğət İranda, Hindistanda və digər islam ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur.

Azərbaycandan kənarda yaşayıb-yaratmış daha hansı alim və mədəniyyət xadimlərimizi tanıyırsınız?

Bu dövrdə əlyazma kitabların üzünün köçürülməsi və cildlənməsi çoxalmışdı. Elmin müxtəlif sahələrinə aid əlyazmaların çoxu qonşu ölkələrdən – Yaxın Şərqi böyük şəhərlərindəki elm mərkəzlərindən gətirilirdi. Təbrizdə, Ərdəbildə böyük kitabxanalar mövcud idi.

Xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitab

Şah II Abbasın dövründə kitab işinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Şahın tapşırığı ilə kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərildi, lakin kifayət qədər vəsait ayrıl-maması, Şah II Abbasın ölümü və Şah Süleymanın bu işə biganəliyi üzündən həmin təşəbbüs baş tutmadı.

Ədəbiyyat və xalq yaradıcılığı. Qəhrəman-

lıq və məhəbbət dastanlarının tam şəkildə təşəkkülü XVI–XVII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə yaradılmış «**Koroğlu**» dastanı qəhrəmanlıq dastanlarının möhtəşəm nümunəsi idi. «**Şah İsmayıl**», «**Abbas və Gülgəz**», «**Əsli və Kərəm**» kimi məşhur dastanlar da tam şəkildə həmin dövrdə formalaşdı.

XVI–XVII əsr aşığı sənətinin yüksəliş dövrü idi. Xalq poeziyasının görkəmli nümayəndələri **Qurbani**, **Aşiq Abbas Tufarqanlı**, **Sarı Aşiq** daha çox tanınırdılar. Onlar ifa etdikləri şeirləri özləri yazırdılar. «Abbas və Gülgəz» dastanı Aşiq Abbas Tufarqanlının lirik şeirləri əsasında formalaşmışdı. Bu aşığın məhəbbət məzmunlu qoşmaları xüsusilə qiymətlidir. Sarı Aşiq həm də gözəl bayatılar müəllifi idi.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri **Saib Təbrizi** olmuşdur. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Saib Təbrizi İsfahana köçürülmüş, Əfqanıstana, ərəb ölkələrinə, Kiçik Asiyaya səyahət etmişdir. Saib Təbrizi bir müddət Hindistanda yaşamış, Şah II Abbas tərəfindən Səfəvi sarayına dəvət olunmuş və «məlik-üş-şüəra» adını almışdı. İnsan və təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, məhəbbət, zamanədən şikayət onun əsərlərinin başlıca mövzuları idi.

Saib Təbrizinin İsfahana köçürülməsinin dövrün siyasi prosesi ilə əlaqəsi var idimi?

Tətbiqi incəsənət və memarlıq. XVI–XVII əsrlərdə saray emalatxanalarında «ali» və «zərli» adlanan parçalar toxunurdu. Bu parçalar qızıl və gümüş saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında baha satılır, qızıla bərabər tutulurdu. Xalçaçılar naxışlı xalçalarla yanaşı, məişət səhnələri və ovçuluqla bağlı süjetli xalçalar da toxuyurdular.

Ordubad qeysəriyyəsi (bərpa)

Bu dövrdə Abşeron, Şamaxı, İrəvan, Dərbənd, Naxçıvan, Şəki, Gəncə və digər bölgələrdə çoxlu ictimai binalar — karvansaralar, hamamlar, məscidlər inşa edilmişdi. Suraxanıdakı atəşpərəst abidəsi «Atəşgah», yəni «od yeri», «od səcdəgahı» adlandırılırdı. Gəncədəki Şah Abbas məscidi, Nardaranda tikilmiş məscid XVII əsr Azərbaycan memarlığı üçün səciyyəvi olan qiymətli abidədir.

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Ordubad şəhərində inşa edilən qeysəriyyə Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən sayılır. Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən bu abidə orta əsrlər zamanı əhalinin və şəhərin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

1. Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini öz məktəbizlə müqayisə edin.
2. XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Bu dövrdə xəttatlığın inkişafı nə ilə bağlı idi?
4. XVII əsrdə Azərbaycanda kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilsəydi, sonrakı dövrdə elmin inkişafına necə təsir edərdi? Əsaslandırın.
5. Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın.
6. Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlarla əsaslandırın.
7. «XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti» cədvəlində müxtəlif sahələrə aid ən mühüm xüsusiyyətləri yazın.

Təhsil və elm	Ədəbiyyat	İncəsənət və memarlıq

8. Xalq tərəfindən çoxlu sayda dastanın yaradılması nə ilə bağlı idi?

2

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

7

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI VƏ SİYASİ VƏZİYYƏT

Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb oldu. Nəticədə, Səfəvi dövlətində iqtisadi böhran dərinləşdi.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi? Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

İqtisadi tənəzzül. XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəlində Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül keçirirdi. Bu tənəzzülün bir sıra daxili və xarici səbəbləri var idi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün daxili səbəbləri bunlar idi:

Pul böhranının baş verməsi. Bu dövrdə Səfəvi dövləti ərazisinə qiymətli metallar qismən xaricdən gətirilirdi. Qiymətli metalların azlığından dövriyyəyə qəlp pullar daxil olurdu. Bu, nəticə etibarilə, əmtəə mübadiləsinin pozulmasına, maliyyə sahəsində hərc-mərcliyə gətirib çıxarırdı.

Şəhər iqtisadiyyatının tənəzzülü. Bunun səbəbi ticarət və sənətlə məşğul olan əhəlinin şəhərləri kütləvi surətdə tərk etməsi

idi. Nəticədə, öz gəlirlərinin azaldığını görən dövlət və feodallar vergiləri üç dəfə artırdılar.

Dövlət idarəçiliyindəki böhran. Bunun səbəbi dövlət aparatındakı vəzifəli şəxslərin rüşvətxorluğu, fırıldaqçılığı idi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün xarici səbəbləri isə aşağıdakılar idi:

– Hindistana dəniz yolunun kəşfi nəticəsində XVII əsrdən etibarən Azərbaycandan keçən İpək yolu öz əhəmiyyətini itirirdi.

– Avropada yüksək keyfiyyətli və ucuz başa gələn manufaktura məhsulları istehsalının artması Azərbaycanın sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatını getdikcə azaldırdı.

Səfəvi sarayının iqtisadi tənəzzüldən çıxmaq cəhdləri. Şah Süleymandan sonra taxta çıxan **Şah Sultan Hüseyn (1694–1722)** və saray əyanları dərinləşməkdə olan böhranın qarşısını almaq üçün yollar axtarırdılar. Onlar boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın əsas yolunu vergi və mükəlləfiyyətləri artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə yeni vergi növləri yaradır, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Şah Sultan Hüseynin əmri ilə Səfəvi dövlətində əhalini siyahıyaalma keçirildi, vergilər artırıldı.

Şah Sultan Hüseyn

XVII əsrdə Səfəvi dövlətində siyahıyaalma nə məqsədlə keçirilmişdi? Müasir dövrdə siyahıyaalma hansı məqsədlə aparılır?

Şah Sultan Hüseyn boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmaq məqsədilə ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları əritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi.

Bu fakt əsasında Şah Sultan Hüseyni necə qiymətləndirirsiniz?

Şah Sultan Hüseyn saray əyanları ilə

Dövrün müasiri İ.Q.Herber yazırdı ki,

Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırırtdılar.

Məlumat əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

XVIII əsrin əvvəllərində üsyanlar. Vergilərin artırılması və onların toplanması ilə bağlı sərt qaydalar əhalinin narazılığına səbəb oldu. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar başladı. Qonşu dövlətlər Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətdən istifadə etməyə çalışırdılar. Şah hakimiyyəti zəiflədiyi üçün hakim feodallar arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi. Bəzi yerli feodal hakimlər qiyamlar təşkil edirdilər.

Azərbaycanda ilk üsyan **1707-ci ildə** Car-Balakən bölgəsində başladı. Üsyançılar Şirvan bəylərbəyini öldürüb, malikanəsini qarət etdilər.

Şirvanın mübarizə mərkəzinə çevrilməsinin səbəbini izah edin.

1711-ci ildə Car-Balakəndə yeni üsyan başlandı və tezliklə bütün Şirvana yayıldı. Üsyanın genişlənməsində yerli ruhani başçılarından biri olan Hacı Davudun böyük rolu oldu. O öz siyasi məqsədləri üçün dini amildən istifadə edirdi.

1719-cu ilin sonlarında Səfəvi dövlətinin və yerli hakimlərin silahlı dəstələri Şirvanda baş verən üsyanı yatırmağa nail oldular. Hacı Davud tutulub Dərbənd həbsxanasına salındı. Onun müttəfiqi Qazıqumuqlu Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını qurtara bildi.

Rusiyanın Azərbaycana müdaxiləsi üçün bəhanə yaranması.

XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda şah hakimiyyətinə qarşı mübarizə yenidən alovlandı. Ölkənin hər yerində üsyanlar baş verdi. Belə bir şəraitdə Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuqlu Surxay xanı yenidən öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Hacı Davud Rusiya dövlətinə müraciət edib kömək istədi. Rusiya hökuməti Hacı Davudun müraciətinə cavab vermədi, çünki onun daxili müstəqilliyini saxlamaq istəməsi Rusiyanın hazırladığı işğalçılıq planlarına uyğun gəlmirdi.

Hacı Davudun Rusiyaya müraciətini necə dəyərləndirirsiniz?

1721-ci ildə Hacı Davud və Qazıqumuqlu Surxay xanın üsyançı dəstələri Səfəvi dövlətinin Şirvanda əsas inzibati mərkəzi olan Şamaxını ələ keçirib qarət etdilər.

Şamaxı şəhəri üsyançılar tərəfindən alınarkən buradakı zəngin bazar, karvansaralar, xarici ölkələrdən, o cümlədən Rusiyadan gələn tacirlərin malları qarət edildi. Bu işə Rusiya hökumətinə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək məqsədini həyata keçirmək üçün bəhanə oldu.

Hacı Davudun dəstələrinin Şamaxıya hücumu

Hacı Davud tərəfindən Şamaxı şəhərinin tutulması ölkədə siyasi vəziyyətə necə təsir etdi?

Rusiya dövləti Şamaxıda rus tacirlərini qarət edən üsyançıları cəzalandırmaq bəhanəsi ilə Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinə yürüşə hazırlaşmağa başladı.

Hacı Davud yürüşünü davam etdirdi, lakin onun Dərbənd və Bakı qalalarına edilən hücumları uğursuz oldu. Hacı Davudun dəstələri Gəncəni mühasirəyə alsada, şəhəri tuta bilmədi.

Osmanlı dövlətinin Hacı Davudu himayə etməsi. Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Rusiyanın rəqibi olan Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. O, hərbi kömək istəməklə bərabər, Osmanlı dövlətinin himayəsini də qəbul etmək istədiyini bildirdi. Osmanlı sultanı müraciəti müsbət cavablandırdı. Sultan fərman göndərərək Hacı Davuda xan titulu verdi və onu Şirvanın hakimi kimi tanıdı.

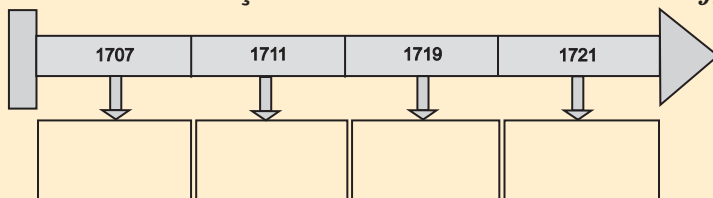

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.
2. Daxili tənəzzülün səbəblərinin hansı nəticələrə səbəb olacağını dəftərinizə yazın.

Tənəzzül sahələri	Sizin proqnozlarınız
1. Əkin sahələrinin azalması və su təchizatının zəifləməsi 2. Pul böhranı 3. Şəhərlərin iqtisadi tənəzzülü 4. Dövlət idarəçiliyinin böhranı	

3. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində üsyanlar baş vermişdi?

4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

5. Ümumi tarix dərslərində öyrəndiklərinizə əsasən hakim təbəqələrin öz məqsədlərinə çatmaq üçün insanların dini inanclarından istifadə etməsinə aid faktlar göstərin.

8

RUSİYANIN XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNƏ YÜRÜŞƏ HAZIRLAŞMASI

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Osmanlı imperiyası ilə uğursuz müharibə aparmış və Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək diqqətini Xəzər dənizi hövzəsinə yönəltmişdi.

Xəzərlə bağlı planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?

Rus elçiliyinin İsfahana gəlməsi. Səfəvi dövlətini böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün 1713-cü ildə Şah Sultan Hüseyn Rusiya dövlətinə «dostluq və ticarət müqaviləsi» bağlamaq təklif etdi. Bu məqsədlə o, Peterburqa nümayəndə göndərdi.

Həmin illərdə Rusiya dövləti İsveçlə müharibə aparırdı. Belə bir şəraitdə cənuba yürüş etmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli planlar hazırlamağı məqsədəuyğun saydı. Şah Sultan Hüseynin təklifinə cavab olaraq o, ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün Səfəvi sarayına elçilər göndərdi. Artemi

I Pyotrun yanına gəlmiş erməni əsilli İsrail Ori adlı bir fitnəkar çarın işğalçı ehtiraslarını daha da alovlandırdı. O, 1703-cü ildə Yaxın və Orta Şərqi saxta bir xəritəsini tərtib edərək I Pyotra təqdim etdi. Bu "xəritə"də Azərbaycanın qərb, Gürcüstanın cənub, Osmanlı dövlətinin şərq torpaqları erməni əraziləri kimi qələmə verilirdi.

O, çara yazırdı: "Bu xəritədən aydın görünür ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra İstanbula və Anadoluya yol açılır". İ.Ori riyakarlıqla bildirirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdir və onlar müsəlmanlara qarşı qalxmaq üçün məqam gözləyirlər. Əgər rus çarı az bir qüvvə ilə cənuba yürüş etsə, ermənilər və gürcülər onun yardımına gələcəklər.

Məlumat əsasında I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünü kimlərin və hansı məqsədlə dəstəklədiyini izah edin.

Volınskinin başçılıq etdiyi elçilik, ilk növbədə, Səfəvi dövlətində vəziyyəti öyrənməli idi.

I Pyotr tərəfindən Artemi Volinskiyə verilən tapşırıqlar nəyi sübut edir?

Rusiya dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini araşdırmalı, buradakı xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. Artemi Volinskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını öyrənmək də həvalə edilmişdi. Azərbaycanda olduğu müddət ərzində Volinski həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmaq üçün müəyyən işlər gördü və **1717-ci ildə** İsfahanda rus tacirlərinin mənafeyinə uyğun müqavilə imzalanmasına nail oldu.

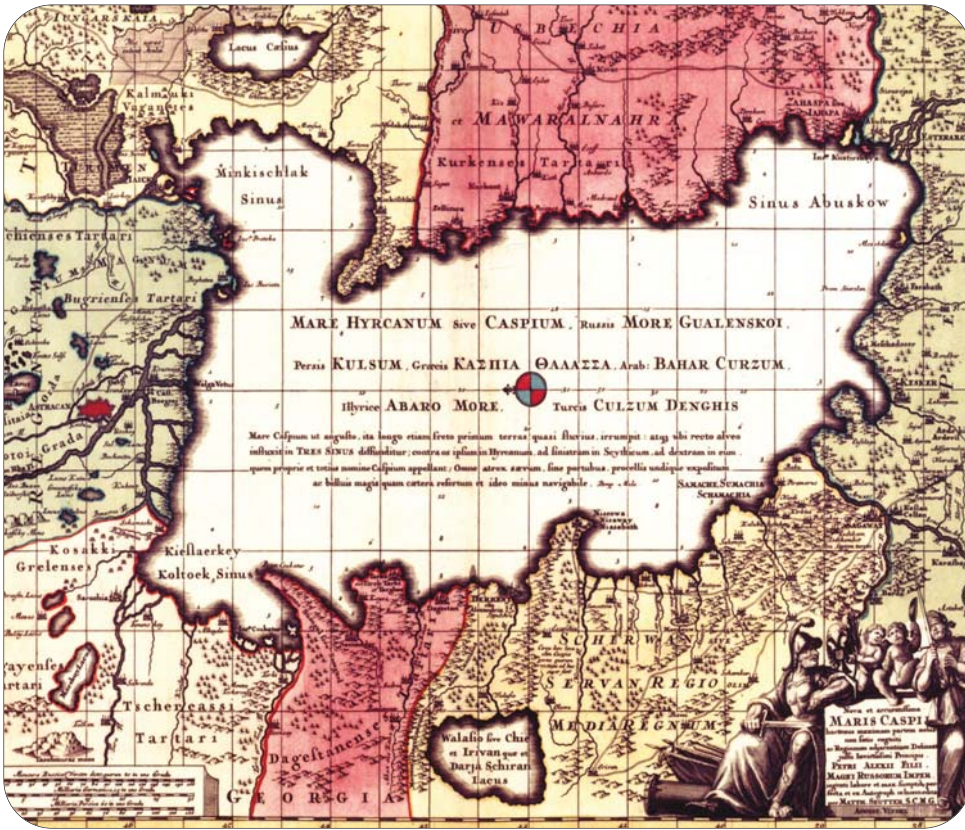

I Pyotrun Xəzər dənizinin topoqrafik xəritəsinin hazırlanması barədə tapşırığı nə ilə bağlı idi? Bunun Azərbaycan üçün müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır?

Xəzər dənizinin xəritəsinin hazırlanması. Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşdən əvvəl I Pyotr Xəzərin qərb sahillərini topoqrafik baxımdan dəqiq öyrənmək məqsədilə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərirdi. Dövrün səviyyəsinə uyğun üsullarla aparılan tədqiqat işləri nəticəsində Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri: sahil sularının dərinliyi və dənizdəki su axınının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar dəqiqliklə öyrənilirdi, nəticədə, Xəzər dənizinin xəritəsi hazırlandı.

Bakı körfəzində Rusiya ekspedisiyasının üzvləri üç ada müşahidə etdilər. Bu adalardan ikisi öz görünüşünə görə Baltik dənizindəki (Revelin yaxınlığındakı) iki adanı – Nargini və Vulfu xatırladırdı. Buna görə də ekspedisiya həmin adaları “Nargin” və “Vulf” adı ilə xəritəyə saldı. Üçüncü adaya onlar “Pəşcanı” (“Qumlu”) adını verdilər. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahillərini öyrəndikdən sonra ekspedisiya cənub istiqamətində irəliləyərək dənizin Astarabad körfəzinədək sahillərini də xəritəyə əlavə etdi.

Xəzər dənizinin I Pyotrun tapşırığı ilə hazırlanmış xəritəsi

Şirvanda baş verən hadisələrin I Pyotrun planlarına təsiri.

I Pyotrun qarşıdakı hərbi yürüş üçün düşündüyü tədbirlərdən biri Şirvanda rus konsulluğunu açmaq idi. Rus tacirlərinin arzu və marağı nəzərə alınaraq Şamaxıda Rusiya konsulluğunun açılması barədə razılıq əldə edildi, ancaq Şirvanda baş verən üsyan qərarın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Rusiyanın şərq siyasətində Şirvan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda «Şamaxı ekspedisiyası» adlanan yürüş barədə sənəd də tərtib olunmuşdu. Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adını, həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu. Hacı Davudla Osmanlı sultanı arasındakı anlaşma, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaza qoşun yeritmək istəməsi Rusiyanın Xəzəryanı

erazilərlə bağlı işğalçı siyasətinin həyata keçməsinə mane ola bilərdi.

*I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünə kömək edən
alverişi daxili və beynəlxalq şərtləri qeyd edin.*

Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi həm də Rusiyanın cənub sərhədlərini təhlükə altına salar və onun şərq ticarətinə ağır zərbə endirərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə tələsməyə vadar etdi. I Pyotr guya onunla dostluq münasibətində olan şah kömək bəhanəsi ilə Şirvana qoşun çəkməyi qərara aldı.

I Pyotrun «Manifest»i

I Pyotrun «Manifest»i*.

Hərəkətə başlamazdan əvvəl I Pyotr Xəzərboyu əyalətlərə yürüşünün səbəbini əsaslandırmaq məqsədilə **1722-ci ildə «Manifest»** çap etdi və rus ordusunun hərəkət edəcəyi istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərin sakinləri arasında yaydı. «Manifest»də yürüşün əsl səbəbi kimi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərini himayə etmək, Rusiyanın dost saydığı Səfəvi şahına qarşı çıxan üsyançıları cəzalandırmaq göstərilirdi. Azərbaycan dilində də çap olunmuş «Ma-

* *Manifest* — xalqa və ya xalqlara yazılı müraciət

nifest»də yerli əhaliyə əmin-amanlıq vəd edilirdi. Öz var-dövlətini, mövqeyini itirməkdən ehtiyat edən bəzi feodallar I Pyotrun «Manifest»ini rəğbətlə qarşıladılar.

1. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanla bağlı planlarının gündəmə gəlməsi nə ilə əlaqədardır?

2. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrin işğalına başlamasına bəhanə nə oldu?

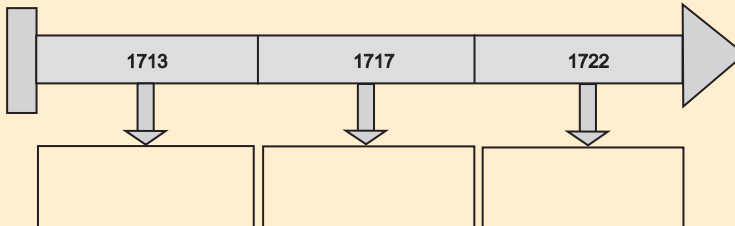
3. I Pyotr Azərbaycan dilində «Manifest» nəşr etdirməklə hansı qüvvələri öz tərəfinə çəkmək istəyirdi?

Yerli əhalini	
Səfəvi feodallarını	
Şirvan üsyançılarını	

4. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüşdən əvvəl apardığı diplomatik tədbirləri şərh edin.

5. I Pyotrun yeritdiyi siyasətin Azərbaycan üçün başlıca təhlükəsi nədən ibarət idi?

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

9

AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ
İKİ İMPERİYA TƏRƏFİNDƏN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

I Pyotr 1722-ci ilin yayında Həştərxandan iki istiqamətdə – quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı.

I Pyotr daha çox hansı şəhərləri tutmaqda maraqlı idi?

Osmanlı dövləti Rusiyanın planlarına necə mane oldu?

Dərbəndin Rusiya tərəfindən tutulması. 1722-ci ilin avqustunda Rusiya qoşunu Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu bəy Dərbənd qalasının açarını I Pyotra təqdim etdi. Şəhərdə işğalçılara müqavimət tərəfdarları da var idi. Onlar hətta I Pyotra qarşı sui-qəsd də hazırlamışdılar, ancaq qəsdin üstü açıldı, başçıları həbs olundu.

I Pyotr Dərbənddə olduğu zaman rus qoşunlarının təchizatı ilə məşğul olan zabitlər şikayət edirlər ki, yerli əhali onlara ərzaq satmır.

Bu şikayəti yoxlamaq üçün çar tərcüməçi və iki mühafizəçi əsgərlə şəhəri gəzməyə çıxır. Bir həyətdə qadının təndirdə çörək bişirdiyini görür və bütün çörəklərin ona satılmasını istəyir. Qadın isə bir çörəyi dörd yerə bölərək həyətdə gələnlərə pay verir. Çarın qalan çörəyi ona satmaq təklifindən qəti şəkildə imtina edib: “Biz işğalçılara çörək satmırıq”, – deyir.

“Dərbəndnamə” müəllifinin qələmə aldığı bu əhvalata münasibətinizi bildirin.

Sizcə, Dərbənd əhalisi şəhərin müdafiəsinə qalxsaydı, I Pyotr Dərbəndi tuta bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.

Rus ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkətə başladı, lakin I Pyotr yürüşünü dayandıraraq geri dönməli oldu. Bunun bir neçə səbəbi vardı. Səbəblərdən biri bu idi ki, Xəzərdə baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursat saxlanılan gəmilərinin əksəriyyəti dənizdə batmışdı. Silah-sursatsız qalan rus hərbiçiləri yerli əhəlinin sərt müqavimətini qıra biləcəklərinə inanmırdılar. Digər tərəfdən İsveçin yenidən Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq istəməsi xəbəri gəlmişdi.

I Pyotrun yürüşü dayandırmasına Osmanlı sarayının kəskin etirazı da təsir göstərirdi.

Bakı və Şamaxını ala bilməsə də, I Pyotr öz yürüşünün nəticəsindən razı qalmışdı. Rusiya imperatorunu bu yerlərdə, az da olsa, torpaq əldə etmək qane edirdi.

Bu yerlərdə, az da olsa, torpaq əldə etməklə I Pyotr nəyə ümid bəsləyirdi?

Azərbaycanın bütün Xəzərsahili torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr böyük hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq üçün plan tərtib etdi.

Rusların Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırladığı bir zamanda Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edən əfqanlar onun ərazilərinə basqın etməyə başladılar. Onlar İsfahanı mühasirəyə aldılar. Şah Sultan Hüseyn paytaxtı tərk etmək istəmədi, lakin əlavə qüvvə toplamaq üçün oğlu Təhmasibin mühasirədən çıxmasını təşkil etdi. Əfqanlar İsfahanı tutdular. **1722-ci ildə** Təhmasib özünü şah elan etdi.

Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeritdi. Osmanlılar tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi, çünki Bakı strateji-coğrafi mövqedə yerləşirdi. Buradan Hindistana gedən yol Ümid burnundan keçən dəniz yolundan xeyli qısa idi.

1723-cü ildə rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı

I Pyotrun Bakıya yürüşünə həsr olunmuş medalın üz və arxa tərəfi

orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmənin hücumuna tab gətirmədi. Bakı qalası alındıqdan sonra ruslar Salyan şəhərini işğal etdilər.

I Pyotrun Bakıya yürüşünə həsr olunmuş medalın buraxılması nəyi təsdiq edir?

Çar hakim dairələri **1723-cü ildə** Peterburqda Səfəvi dövlətinin elçisi İsmayıl bəyi şahdan icazəsiz Xəzərsahili ərazilərin Rusiyaya ilhaq edilməsi barədə müqavilə bağlamağa məcbur etdilər. Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. Şah II Təhmasib «müqavilə»nin şərtlərini tanımadı.

Bununla belə, **1722–1723-cü illərdə** Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqları Rusiya tərəfindən işğal edildi.

1723-cü ildə İrəvan əhalisi Ərzurum paşasına müraciət göndərmişdi. Müraciətdə yazılmışdı: “Niyə oturmusunuz? Siz də türksünüz, biz də... Rusun əlinə düşmək istəmirik. Vaxtında gəlin, şəhəri tutun, rusu İrəvana buraxmayın”.

İrəvan əhalisinin müraciəti hansı fikirləri yaradır? İrəvan əhalisinin mövqeyini bütün Azərbaycan əhalisinin mövqeyi hesab etmək olarmı? Təhlil edin.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında müqavilə bağlandığı vaxtda Osmanlı qoşunu Azərbaycan ərazisinə daxil olub şərqə doğru hərəkət edirdi. Xəzərboyu əyalətlərdə rus qoşunları yerləşdiyi üçün toqquşma təhlükəsi yaranırdı. Türklərlə müharibəyə girmək istəməyən Rusiya Osmanlı imperiyasına Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməyi təklif etdi. Uzun danışıqlardan sonra **1724-cü ildə** İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Osmanlı tərəfi Rusiya-

**RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN HAKİMİYYƏTİ ALTINDA
OLAN AZƏRBAYCAN TORPAQLARI**

1724-cü ildə bağlanmış İstanbul müqaviləsinin hansı şərtləri Rusiya, hansı şərtləri Osmanlı dövləti üçün əlverişli idi?

tərdilər. Şəhəri ala bilməyən Osmanlı əsgərləri geri çəkilməyə məcbur oldular.

1725-ci ildə Təbriz uğrunda döyüş yenidən başlandı. Bu dəfə osmanlılar şəhəri tuta bildilər. Həmin ilin sonlarında Osmanlı

əsgərləri 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə Səfəvi ərazisi kimi tanınan Ərdəbil şəhərini də aldılar. Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Beləliklə, Azərbaycanın böyük bir ərazisi Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri isə Rusiya dövlətinin hakimiyyətində qaldı.

1. Səfəvi dövlətinin zəifləməsi hansı daxili və xarici qüvvələrin fəallaşmasına təkan verdi?

2. Hansı səbəblərə görə I Pyotr öz yürüşünü dayandırmalı oldu?

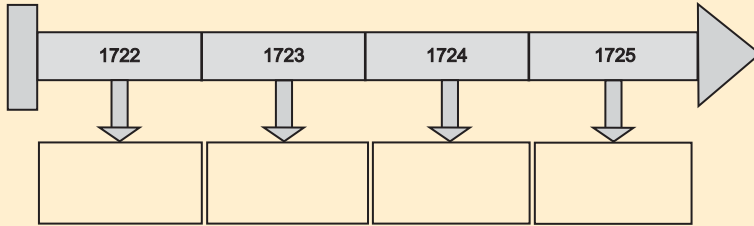
3. Osmanlıların Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirməsini necə qiymətləndirirsiniz?

4. Peterburq və İstanbul müqavilələrinin şərtlərini müqayisə edin.

5. İstanbul və Peterburq müqavilələrinin Azərbaycan üçün nəticələrini şərh edin.

6. Sizcə, nə üçün Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi?

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

10

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN HAKİMİYYƏTİ ALTINDA

Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında Rusiya, digər böyük bir his-səsində isə Osmanlı dövləti öz üsuli-idarəsini qurdu.

I Pyotru Azərbaycanın hansı sərvətləri maraqlandırır?

Osmanlıların siyasəti ruslardan nə ilə fərqlənirdi?

Rusiyanın Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında iqtisadi siyasəti. Rusiya dövləti Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiyanı, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları, xüsusilə «ağ neft» maraqlandırırdı. Bakı qalasının alınmasından iki ay sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi sənəd — «**Reyestr**»^{*} tərtib edildi. Həmin sənəddə istifadədə olan neft quyuları, neftin daşınması, qiyməti və başqa məsələlərə dair təlimatlar vardı.

Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırırdı. Bununla əlaqədar olaraq, bu yerlərin təbii sərvətlərini talayıb aparmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı.

I Pyotr Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzalamışdı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da vermişdi, lakin şimalın sərt iqlimi ipəkçiliyi inkişaf etdirmək işinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında ipəkçiliyin inkişafına, xam ipək tədarükünə daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar.

Nəyə görə I Pyotr ipəkçiliyin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

^{*} **Reyestr** — siyahıya almaq, hər hansı məlumatı sistemləşdirmək

I Pyotrun Rusiyada və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində apardığı iqtisadi siyasəti necə əlaqələndirmək olar?

Rusiya özünün işğal dairəsində olan ərazilərində ticarətin inkişafı üçün hər cür vasitədən istifadə etməyə çalışdı. I Pyotr Şirvanın xam ipəyini bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin və balıqçılığın inkişafı məqsədilə tədbirlər hazırladılar. Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbində Peterburq kimi bir şəhər salmaq fikrində idi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, "limanları, çayları, xüsusilə də Kür çayının mənsəbini" diqqətlə araşdırmağı tapşırırmışdı. Rus çarı Kür çayının mənsəbində böyük bir ticarət şəhəri qurmaq, Gürcüstan və Şirvandakı bütün tacirləri bu şəhərə çəkmək, onu Xəzər dənizinin qərb sahilində ilk ticarət şəhəri etmək istəyirdi.

Nəyə görə I Pyotr ticarətin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

Kür çayının mənsəbi (F.İ.Soymonovun «Xəzər dənizinin təsviri» kitabından)

Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə apardığı siyasəti necə qiymətləndirirsiniz?

Bakı şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada **komendant*** idarəçiliyi yaradıldı. Rus komandanlığı tərəfindən Bakı və Abşerona komendant təyin olunmuş Baryatinski tezliklə yerli sahibkarların neft quyularını müsadirə etdi. Komendantın bu hərəkətinə qarşı qalxan üsyan yatırıldı.

Rusiyanın Azərbaycanda yaratdığı komendant idarəçiliyinin işğalçı tərəflərini araşdırın.

Rus komendantlığının yaradılması Bakıda və ümumiyyətlə, Xəzərboyu münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün əlverişli bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə «yeni əldə olunmuş torpaqlarında» onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Ermənilərin müraciəti I Pyotrun Azərbaycanla bağlı siyasətinə uyğun gəlirdi. Bununla o, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında xristian əhalinin sayını artırma və özünə «etibarlı» müttəfiq qazana bilərdi.

I Pyotrun 1724-cü ildə verdiyi fərmanla ermənilərin Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərində, xüsusən də Dərbənd və Bakı şəhərlərində məskunlaşması rəsmiləşdirildi.

I Pyotr 1724-cü ildə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi haqqında xüsusi əmr verdi. Əmrdə deyilirdi: “Erməni xalqı bizdən xahiş etmişdir ki, biz onları öz himayəmizə qəbul edib torpaqlar ayıraq, ona görə də sizə tapşırıram, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə, ona kömək edib ləyaqətlə qoruyun, elə rəftar edin ki, onlardan heç bir şikayət eşidilməsin, çünki biz burada erməni xalqını imperatorluq qayğısı ilə əhatə edib öz himayəmizə götürmüşük”.

I Pyotrun bu siyasətinin gələcəkdə Azərbaycan üçün nəticəsi necə oldu?

* **Komendant** — rus işğalçılarının geniş səlahiyyətli hakimi

Rusiya işğal etdiyi Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarına əlverişli xammal mənbəyi kimi baxırdı. Bununla belə, Rusiyanın bu torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidin doğrulması üçün vaxt lazım idi. Burada qoşun saxlamaq isə böyük xərc tələb edirdi. Buna görə də I Pyotrun ölümündən sonra rus əyanları hakimiyyətdən Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarından əl çəkməyi tələb etməyə başladılar. Buna baxmayaraq, Rusiya hökuməti bu torpaqlardan birdən-birə getməyə ehtiyat edirdi, çünki rus qoşunu gedər-getməz osmanlılar Xəzəryanı torpaqları ələ keçirə bilərdilər.

Rusiya Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək üçün hansı addımlar atırdı?

1727-ci ildə Şamaxı yaxınlığındakı **Nabur** kəndində Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin arasındakı sərhədi müəyyən etmək üçün saziş imzalandı. Həmin sazişə əsasən, ruslar Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara və Qızılağacı, bir il sonra da Quba və Təngəni ələ keçirdilər.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan vilayətlərində yaradılmış inzibati ərazi bölgüsünü və idarəetməni sxemləşdirin.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə. Hacı Davudun səlahiyyətlərini aşması və onunla Surxay xan arasında olan ziddiyyətlər nəticəsində Osmanlı dövləti Hacı Davudu Şirvan xanlığında hakimiyyətdən kənarlaşdırdı. Onun sabiq müttəfiqi, sonralar isə rəqibinə çevrilən Qazıqumuqlu Surxay xan Şirvanda hakimiyyət başına gətirildi.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan vilayətlərdə əvvəlki inzibati ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları vilayətlərə (əyalətlərə), vilayətlər sancaqlara, sancaqlar isə mahallara və nahiyələrə bölünürdü.

Vilayətlərdə hakimiyyət Osmanlı sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəyilər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən, yerli feodal-lardan təyin olunurdu.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərdə ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Divan və xass torpaqları ümumi dövlət torpaqları adı altında birləşdirilmişdi. Osmanlı hakimiyyətini dəstəkləyən torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. Dövlət idarəsinə keçən torpaqlar osmanlılara xidmət edən yerli feodalların şərti mülkiyyətinə verilmişdi. Belə torpaqlar *bəylik* və *ağalıq* adlanırdı.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan vilayətlərində torpaq mülkiyyət forması və vergi siyasətini Səfəvi dövlətində mövcud olan sistemlə müqayisə edin.

Osmanlı hakimiyyət orqanları əhalini siyahıya alıb, hər sancaq və vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib etmişdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi cinsindən olan əhalinin sayı və vergilər əks olunurdu. Ağır vəziyyətdə olan əhalinin güzəranını bir qədər yaxşılaşdırmaq üçün bəzi vergilər müvəqqəti olaraq alınmırdı. «Naxçıvan dəftəri» adlı sənəddən məlum olur ki, osmanlılar qadınları, uşaqları, qocaları, şikəstləri, xəstələri, həmçinin zehni əməklə məşğul olan şəxsləri vergilərdən azad etmişdilər.

Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı hakimiyyət idarə üsulunun əsas məqsədi nə idi?

Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını **müqatiyə*** verirdilər.

Sizcə, vergilərin yığılmasının müqatiyəyə verilməsi əhaliyə necə təsir göstərirdi?

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğramış ticarəti canlandırmaq üçün tədbirlər görülürdü.

Osmanlı ordusunda xidmət edən yeniçərilərin bir çoxu qaydaqanunu pozur, yerli sakinləri qarət edirdilər. Osmanlı hakimiyyəti

* *Müqatiə* — ərəbcə «kəsmək», «kəsib almaq»; dövlətə müəyyən miqdarda pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən vergi toplama hüququ, iltizam

yət orqanları yeniçərilərin özbaşınalığının qarşısını almağa çalışsalar da, həmişə buna nail ola bilmirdilər.

Xalq azadlıq mübarizəsi. Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycan xalqı işğalçılara kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi. Muğanda, Astarada və Bakıda işğalçılara qarşı çıxışlar baş vermişdi. Muğanda Rusiya işğalına qarşı mübarizəyə Salyan hakiminin dul qadını Fatimə xanım başçılıq edirdi.

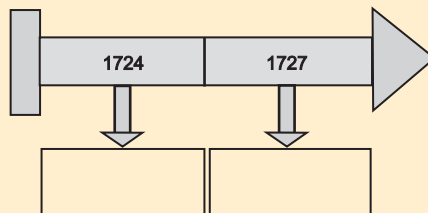
1724-cü ildə Salyanda Rusiya əleyhinə, **1727-ci ildə** isə Qarabağda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı güclü üsyanlar oldu. Üsyanlar yatırılsa da, işğalın davam etdiyi müddətdə Azərbaycan əhalisinin müqaviməti səngimədi.

1. Rusiyanın Qafqazda və Xəzər dənizi hövzəsindəki nüfuzunun sabitləşdirilməsində hansı amillər mühüm rol oynayırdı?
2. Faktlar əsasında sübut edin ki, Rusiyanın Xəzər-yanı bölgələrdə yeritdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı.
3. Rusiya Xəzər-yanı torpaqlarda özünə sosial dayaq yaratmaq üçün hansı addımları atırdı?
4. «Azərbaycanda Osmanlı inzibati idarə üsulu» sxemini tərtib edin.
5. Bu dövrdə Azərbaycanda aparılan siyasətə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

Dövlətlər	İşğal edilmiş ərazilər	Keçirilən tədbirlər	Nəticə
Rusiya imperiyası			
Osmanlı imperiyası			

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

7. Rusiyanın Azərbaycana yalnız xammal mənbəyi kimi baxdığını faktlarla izah edin.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin əraziləri Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bölüşdürülmüş, torpaqların bir hissəsini isə əfqanlar zəbt etmişdi. Dövlətin

ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.

Bu məsul vəzifəni kim öz üzərinə götürdü? Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün o nə etdi?

Nadir xan Əfşar. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi sərkərdəsi Nadir xanın xüsusi hərbi istedadı sayəsində dövlətin

*Nadir xanın ordusu əfqanlarla döyüşdə
(miniatür)*

ərazisinin böyük bir hissəsi əfqan işğalçılarından təmizləndi. Nadir türk Əfşar boyundan idi. Əfşarlar öz döyüşkənlikləri ilə fərqləndikləri üçün Səfəvi ordusunda mühüm yer tuturdu. Şah II Təhmasib Nadir xanı xüsusi igidliyinə görə qoşun başçısı təyin etmişdi.

Əfqanlara qalib gəldikdən sonra növbəti vəzifə osmanlıların əlində olan torpaqları qaytarmaq idi. Nadir xan

Səfəvi dövləti adından Osmanlı dövlətinə müraciət edərək torpaqların geri qaytarılmasını tələb etdi. Osmanlılar tələbi rədd etdilər.

XVIII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin qarşısında duran vəzifələri araşdırın.

Ordunun çevik, düşünülmüş şəkildə və mütəşəkkil hərəkət etməsi üçün güclü idarəçilik qabiliyyətinə malik iradəli komandanın varlığı tələb olunurdu. Hər gün keçirilən üçsaatlıq təlimlər Nadirin əsgərlərini sərt nəzarət və güclü intizamın hökm sürdüyü yüksək səviyyəli orduya çevirmişdi. Onların məşq keçdikləri nəzəri döyüş meydanı və taktiki düzülüşlər Nadirin öz aqlının məhsulu idi. Nadir adamlarına öz şəxsi təcrübəsinə əsasən hərəkət etməyi öyrədirdi. Təlimlər, atəş gücünün artırılması, intizam, nəzarət və şəxsi nüsxə Nadirin müharibə meydanlarındakı uğurlarının açarı idi.

Maykl Aksvörtinin “Nadir şah” kitabından

1730-cu ildə Nadir xan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. O, Osmanlı ordusunun Azərbaycandakı əsas dayaq nöqtələrindən biri olan Təbrizi, bunun ardınca, demək olar ki, itki vermədən Ərdəbili tutdu, lakin bu zaman Xorasanda şah hökumətinə qarşı üsyan qalxdı. Nadir xan hərbi əməliyyatları saxlayıb, üsyanı yatırmaq üçün Xorasana getməli oldu.

Səfəvi dövləti ərazilərinin Rusiya və Osmanlı işğalçılarından təmizlənməsi. Nadir xanın hərbi uğurları xalq arasında onun nüfuzunu qaldırmışdı. Bu isə Səfəvi taxtında əyləşən II Təhmasibi çox narahat edirdi. Nadir xan Xorasanda olanda II Təhmasib xalq arasında nüfuzunu qaldırmaq üçün osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara özü rəhbərlik etməyi qərara aldı, lakin o, İrəvan və Həmədan yaxınlığında ağır itkilər verərək məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Təbrizi yenidən tutub, Kirmanşah, Həmədan və Urmiyanı da ələ keçirdilər.

Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

Çətin vəziyyətə düşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. **1732-ci ildə** Kirmanşahda sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən, Araz çayından şimalda olan Azərbaycan əraziləri üzərində Osmanlı hakimiyyəti saxlanıldı, Araz çayı sərhəd xəttinə çevrildi.

Kirmanşah müqaviləsinin şərtlərini izah edin.

Həmin vaxt Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında Osmanlı imperiyasına qarşı birgə hərbi əməliyyatlar aparılması barədə danışıqlar gedirdi. Bu danışıqların nəticəsi olaraq, **1732-ci ildə** Rəşt şəhərində müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Rusiya Kür çayından cənubdakı Xəzərsahili vilayətlərdən Səfəvi dövlətinin xeyrinə əl çəkməli və Osmanlı dövləti bu ərazilərə buraxılmamalı idi. Rusiya dövləti Səfəvi tacirlərinə ölkənin hər yerində sərbəst, gömrüksüz ticarət etməyə və Rusiyadan gömrük vermədən mal gətirməyə icazə verirdi. Bunun əvəzində Səfəvi dövləti Rusiya ilə əbədi dost olacağını vəd edirdi. Rus tacirləri də gömrük vermədən Səfəvi ərazisindən keçərək Hindistana gedə bilərdilər. Səfəvi ərazisində rus tacirlərinin özlərinin və mallarının toxunulmazlığı təmin edilirdi.

Beləliklə, Rəşt müqaviləsi ilə Kür çayından cənubda yerləşən Xəzəryanı vilayətlər yenidən rəsmən Səfəvi dövlətinə qaytarıldı.

Rəşt müqaviləsinin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

Xorasanda üsyanı yatırdıqdan sonra Nadir xan İsfahana qayıtdı və burada nüfuzlu xan və əyanların iştirakı ilə böyük toplantı təşkil etdi. Toplantıda II Təhmasib hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Şahın azyaşlı oğlu III Abbas adı ilə şah elan olundu. Nadir xan şahın naibi və vəkili elan edildi.

Kiçikyaşlı Abbasın şah elan edilməsi ilə Nadir xan nəyə nail oldu?

1732-ci ilin axırlarında Nadir xan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq Həmədan və Kirmanşahı yenidən azad etdi. Daha sonra İraqa hücum etdi. Bağdadda Nadirlə Osmanlı ordusunun baş komandanı arasında 1733-cü ilin əvvəllərində osmanlıların son on ildə işğal etdiyi əraziləri Səfəvilərə qaytarmasını nəzərdə tutan müqavilə imzalandı, lakin bu müqaviləni Osmanlı hökuməti təsdiq etmədi. Ona görə də iki dövlət arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Tezliklə müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan Osmanlı hökuməti hərbi əməliyyatları dayandırmaq qərarına gəldi.

Xatırlayın: son on il ərzində osmanlılar Səfəvi dövlətinin hansı ərazilərini işğal etmişdilər?

Azərbaycanın cənubunu osmanlılardan təmizlədikdən sonra Nadir xan Şirvanda Osmanlı sarayının formal himayəsi altında olan Surxay xanın hakimiyyətinə son qoymaq üçün Şamaxıya yürüş etdi. Surxay xan Nadir xanın gəldiyini eşidib Dağıstana qaçdı. **1734-cü ildə** Nadir xan Şamaxını, daha sonra Gəncəni aldı. Bundan sonra Nadir xan Rusiyadan Azərbaycanın Kür çayından şimaldakı Xəzərsahili vilayətlərini tərk etməyi tələb etdi.

1735-ci ildə Rusiya ilə Səfəvi dövlətinin nümayəndələri arasında **Gəncədə** müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk etdi. Gəncə müqaviləsi rus tacirlərinin Səfəvi dövləti ərazisində sərbəst və gömrüksüz ticarət imtiyazlarını bir daha təsdiq etdi.

Rus qoşunlarının Xəzərsahili vilayətlərdən çıxarılması barədə razılığa nail olduqdan sonra Nadir xan Osmanlı dövləti ilə də münasibətləri qəti şəkildə nizama salmaq üçün həlledici döyüşlərə başladı. İrəvan bölgəsində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında baş verən qanlı döyüş Nadir xanın qələbəsi ilə nəticələndi. **1735-ci ilin sonlarında** Osmanlı qoşunu zəbt etdiyi bütün Səfəvi torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldu.

Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində qeyd edir: “Şamaxı şəhəri və qalası münasib bir yerdə olmayıb, düşmənlə hədəfi altında idi. Şamaxının dörd ağaclığında (37 km), mövqə etibarilə çox əlverişli olan Ağsu adlı yerdə yeni şəhərin əsası qoyuldu. Az bir zamanda hasarlar və bürclər tikdirildi. Şəhərin qədim əhalisi bu yeni şəhərə köçürüldü, bura Şirvan hakimlərinin mərkəzi oldu”.

Nadir xanın Şirvanın mərkəzini Şamaxıdan Ağsuya köçürməsinin hər iki şəhər üçün nəticələrini açıqlayın.

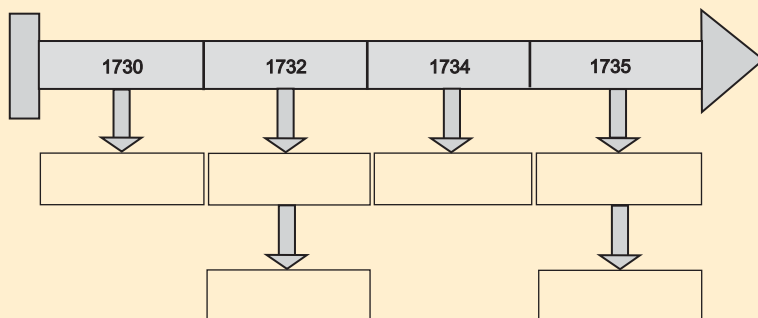
1. XVIII əsrin 20–30-cu illərində Səfəvi dövlətinin bağladığı müqavilələrə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

Səfəvi dövlətinin bağladığı müqavilələr			
Adı	Tarixi	Hansı dövlətlər arasında	Şərtləri

- 2. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsində Nadir xanın rolunu qiymətləndirin.**
- 3. Nadir xanın Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatların nəticələrini dəftərinizə yazın.**
- 4. Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas kimi hökmdarların Nadir xanla oxşarlığını cədvələ qeyd edin.**

Səfəvi hökmdarı	Nadir xanla oxşarlıq
Şah I İsmayıl	
Şah I Təhmasib	
Şah I Abbas	

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Səfəvi əraziləri üzərində nəzarəti ələ aldıqdan sonra Nadir xan Əfşar bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. Şahın vəkili kimi, real hakimiyyət əlində olsa da, Nadir xan bununla kifayətlənmir, şah taxtına özü əyləşmək istəyirdi.

*Nadir xan necə şah oldu?
Əfşar imperiyası necə yarandı?*

Muğan qurultayı. Nadir xan hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirməyi düzgün hesab etmirdi, çünki bu zaman onun hakimiyyəti xalq və əyanlar tərəfindən qəbul olunmaya bilirdi. Hakimiyyəti qanuni yolla ələ almaq üçün Nadir xan bütün ölkə nümayəndələrinin iştirak edəcəyi qurultay çağırmağı və bu mötəbər məclisdə özünü şah elan etməyi qərara aldı.

*Nadir xan hakimiyyəti
əlinə almaq üçün hansı
hazırlıq tədbirlərini gördü?*

Nadir şah Əfşar

Qurultay **1736-cı ildə** Muğanda, Suqovuşan adlı yerdə keçirildi. Toplaşanlar taxta kimin sahib olacağını müzakirə etdilər.

Qarabağın Ziyadoğlu, Otuzikilər, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının başçıları da qurultayda iştirak edirdilər. Onlar hökmdar sülaləsinə mənsub olmadığına görə Nadir xanın şah taxtına oturmaşına qarşı çıxdılar. Buna baxmayaraq, qurultay iştirakçılarının böyük hissəsi tərəfindən dəstəklənən Nadir xan istəyinə nail oldu.

Qarabağ tayfalarının bu cəsarətini necə qiymətləndirirsiniz?

Beləliklə, Səfəvilər dövlətinin yerində yeni türk sülaləsinin idarə etdiyi Əfşarlar dövləti yarandı.

Qarabağ tayfalarının Nadir xanın şah olmasına qarşı çıxması onlara baha başa gəldi. Taxt-taca sahib olandan sonra Nadir şah bu tayfaların başçılarını ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdi. Qarabağ bəylərbəyinin cəzası daha ağır oldu. Bu bəylərbəyliyə daxil olan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil mahallarını Nadir şah özündən asılı olan gürcü hakiminin tabeliyinə verdi. Bu, Azərbaycanın gələcək tarixi üçün uğursuz addım idi.

Mirzə Adıgözəl bəy yazırdı: "... Bunlar (Qarabağ bəylərbəyi) Muğan qurultayında gizlin və aşkar olaraq son dərəcə çalışdılar ki, Səfəvilərdən başqa bir kimsə padşah olmasın və özgə bir şəxs səltənət balışına söykənməsin... Ziyadoğlanları qədim bir ocaq və böyük bir dudman olduqlarına görə Nadir şah onlara özgə bir cəza və başqa bir siyasəti rəva görmədi, Qazax və Borçalı ellərini öz xanlarıyla bərabər Gürcüstan əmirlərinə və uca mərtəbəli valinin hökmünə təbə etdi."

Nadir şah nə üçün Ziyadoğullarına belə cəza verdi? Fikrinizi əsaslandırın.

Nadir şahın daxili siyasəti. Nadir şah yaratdığı yeni dövlətə Məşhəd şəhərini paytaxt seçdi. O, ölkənin mərkəzləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirdi. İdarə aparatında da islahatlar edərək bir sıra ali vəzifələri, o cümlədən baş vəzir, **sədr-əzəm** vəzifələrini ləğv etdi.

Səfəvi dövründə Azərbaycanda mövcud olan Qarabağ, Cuxursəəd, Təbriz, Şirvan bəylərbəyilikləri əvəzinə **Azərbaycan əyaləti** yaradıldı. Nadir şah mərkəzi Təbriz olan bu əyalətə qardaşı İbrahim xanı hakim təyin etdi. Həmçinin ona sadıq olanların hamısını yüksək vəzifələrə qoydu.

Azərbaycan torpaqlarının vahid inzibati bölgədə birləşməsinin üstün cəhətlərini açıqlayın.

Yeni şahın hakimiyyətini qəbul etmiş hakimlərin yanına nəzarət üçün Nadir şah tərəfindən xüsusi naiblər təyin olundu.

Nadir şahın daxili siyasəti mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi və ayrı-ayrı tayfa başçılarının mövqeyini zəiflətdi.

Nadir şahın apardığı islahatlar mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə necə təsir edə bilərdi?

Nadir şah vergi islahatı keçirərək, ilk növbədə, vergi toplanmasını qaydaya saldı. Aydın vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq hesablama sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı.

Nadir şahın yaratdığı dövlət Səfəvi dövlətindən fərqli olaraq, dini yox, dünyəvi dövlət idi. O, din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsinin qarşısını aldı. Nadir şah eyni zamanda ruhani mövqeyindən istifadə edib özünə sərvət toplayan din xadimlərinə qarşı da barışmaz münasibət bəsləyirdi.

Nadir şahın kəsdirdiyi pul

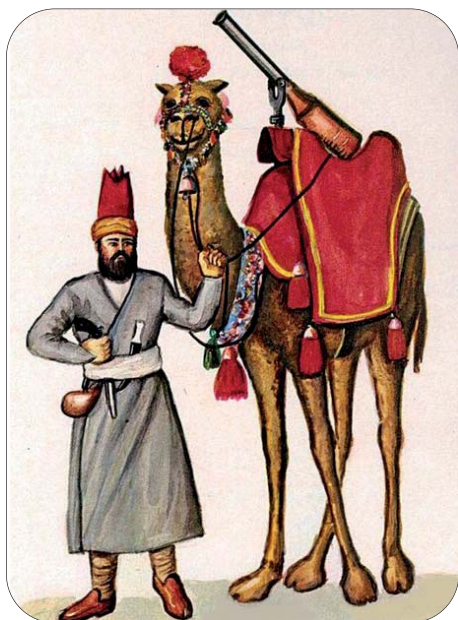

“Nadir şah qoşunlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan-türk elementinin güclüliyü idi. ...Nadir şah Azərbaycan türkcəsini təmiz bilirdi və ünsiyyətini daha çox bu dildə qurmağa çalışırdı. ...Onun istər gündəlik həyatında, istərsə də saray həyatında Azərbaycan türkcəsi çox geniş yayılmışdı, hətta ayanların Nadir şah dövründə öz fikirlərini Azərbaycan türkcəsində ifadə etməsi kübarlıq əlaməti kimi qəbul olunurdu. Qoşun daxilində də ünsiyyət türkçə qurulurdu. Nadir şahın fərmanları qoşunlara daha çox türk dilində çatdırılırdı...”

Mehman Süleymanov. “Nadir şah”, səh. 536.

Mənbə əsasında Nadir şahı tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirin.

Güclü ordu, qüdrətli dövlət. Nadir şahın hərbi səfərlərdə uğurlar əldə etməsinin səbəblərindən biri də onun güclü ordu yaratması idi. Nadir şah ordunun formalaşdırılmasında Səfəvi dövlətinə aid olan bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, özü də bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirmişdi. Onun ordusunun aparıcı hissəsini süvari qoşun təşkil edirdi, çünki hələ də dövrün hərbi əməliyyatlarında cəld və gözlənilməz hücumlar həlledici amil idi. Nadir şah dövründə yüngül artilleriyadan (zənburək-

Zənburəkçi əsgər

lərdən) istifadə genişləndi. Şahın əmri ilə rəiyyət hərbi qulluğa çağırılırdı.

Nadir şahın ordu islahatı Şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?

Nadir şah məharətli bir sərkərdə kimi öz güclü ordusu ilə qısa vaxt ərzində geniş əraziyə malik bir imperiya yaratmağa nail oldu.

Nadir şah uzaqgörən dövlət xadimi idi. O, dəniz sahilində yerləşmiş ölkə üçün hərbi dəniz donanmasının çox vacib olduğunu yaxşı bilirdi.

Əyalət və oymaq bəyləri Türk, Tacik (farslar nəzərdə tutulur – red.) izzət sahibi əyanları bir araya gətirməklə ... onlar Səfəvi sülaləsinə tabe olmaqdan vaz keçdilər. Bizi də Türkmən elinin (Azərbaycan türk tayfalarının – red.) mirasçısı kimi şah və baş komandan seçdilər.

Nadir şahın Osmanlı hakim dairələrinə məktubu.

Məlumata əsasən Nadir şahın Osmanlı sultanı ilə əlaqələrinə münasibət bildirin.

Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu «İran və inqilabı» adlı əsərində Nadir şahın türk dünyasını birləşdirmək cəhdini yüksək qiymətləndirmişdir: “Nadir bu işdə (türk xalqlarının birliyinə yaratmaqda – red.) daha irəli getdi, Hindistanı, Türküstanı, Buxaranı, Xivəni aldı və osmanlılarla birləşmək istədi; sünni-şiə ixtilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya da İstanbulun inadı mane oldu”.

Osmanlı sarayının İslam dinində islahata qarşı çıxmasının səbəblərini araşdırın.

Xəritəyə əsasən Əfşar və Səfəvilər imperiyasının ərazilərini müqayisə edin.

Dövlətin şimaldan və cənubdan, eyni zamanda dənizdən təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi. Buna görə də Nadir şah İran körfəzində və Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə İngiltərə, Hollandiya və Rusiya ilə danışıqlar da aparmışdı.

Dəniz donanmasının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini faktlarla əsaslandırın.

Osmanlı dövləti ilə yeni müharibənin başlanması Nadir şahı dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü təxirə salmağa məcbur etdi. Buna baxmayaraq, o bu təşəbbüsünü sonralar da davam etdirdi. Nadir şah donanma mütəxəssislərinin yetişdirilməsi, gəmiqayırma və top istehsal edən müəssisələrin inşa edilməsi üçün

bir sıra tədbirlər gördü. Bu addımlar dövlətin gücləndirilməsi üçün atılırdı və öz faydasını vermişdi.

Ölkədə yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə Nadir şah uğurlu hərbi yürüşlər həyata keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. Hərbi yürüşlərdən əldə edilmiş qənimət və sərvət xalqın rifahı üçün sərf edilməli idi. Digər tərəfdən hərbi yürüşləri həyata keçirmək üçün də külli miqdarda vəsait lazım idi. Nadir şah həmin vəsaitin əldə olunması üçün əhalidən məhsulla yığılan vergini pulla əvəz edərək vəziyyətdən çıxmaq istəsə də, buna nail ola bilmədi. Bu addım kəndlilərin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu.

Rusiya dövləti Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətinə mane olmağa çalışırdı. Sizcə, nə üçün?

1. Muğan qurultayının Azərbaycan üçün nəticəsi nədən ibarət oldu?

2. Nadir şahın apardığı vergi islahatı nədən ibarət idi?

3. Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti Səfəvi dövlətinin inzibati idarəetmə sistemindən necə fərqlənirdi? Fərqi görmək üçün cədvəli doldurun.

İdarəetmə siyasəti	Səfəvi imperiyası	Əfşarlar imperiyası
İnzibati bölgü		
Hökmdar səlahiyyətləri		
Ali vəzifələr		

4. Nadir şahla Səfəvi şahı I Abbası Venn diaqramında müqayisə edin.

13

XVIII ƏSRİN 30–40-cı İLLƏRİNDƏ ÜSYANLAR

XVIII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycanın təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramışdı. Nadir şahın köçürmə və vergi siyasəti əhalidə böyük narazılıq doğurmuşdu. Digər ərazilərə hərbi yürüşlər zamanı şah qarşı çıxışlar baş verirdi.

Bu çıxışlar Nadir şah imperiyasını necə sarsıtdı?

Car-Balakəndə üsyan. Nadir şah **1737-ci ildə** böyük ordu ilə Mərkəzi Asiyaya və Hindistana yürüş etdi.

Nadir şahın Hindistana yürüşü (miniatür və xalça üzərində təsvir)

Nadirin yürüşü zamanı Car əhalisinin istehkamlarının məhz Cingöz qalası olduğu güman edilir.

Onun ölkədə olmamasından istifadə edən Car əhalisi **1738-ci ildə** üsyan qaldırdı. Şahın qardaşı İbrahim xanın başçılıq etdiyi dəstə Car vilayətinə getdi. İbrahim xan döyüşdə öldürüldü. Üsyançılar bir sıra inzibati mərkəzləri mühasirəyə aldılar. Onlar, demək olar ki, Şirvandakı bütün karvan yollarına nəzarət edirdilər.

Vəziyyətin ciddi olduğunu görən Nadir şah üsyançılara qarşı yürüşə özü başçılıq etməyi qərara aldı və 1741-ci ilin yazında Mərkəzi Asiyaya səfərini başa çatdıraraq ordusunu

Car vilayətinə və Cənubi Dağıstana yönəltdi. Üsyan böyük çətinliklə yatırıldı.

Nadir şahla Əmir Teymurun fəaliyyətinə aid oxşar cəhəti müəyyən edin.

Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması. Ağır vergi siyasətindən narazı olan xalq «yaxşı hökmdar» arzulayırdı. Əhəlinin müəyyən təbəqələri arasında Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinin davam etdirilməsinə rəğbətlə yanaşanlar hələ də qalmaqda idi. Öz niyyətlərinə nail olmaq istəyən qüvvələr xalq arasında kütləvi etirazlar yaradaraq Səfəvilər sülaləsinə olan rəğbətdən istifadə etməyə çalışırdılar. Bunun nəticəsi idi ki, əslində, Səfəvi sülaləsindən olmayan bəzi şəxslər özlərini Səfəvi şahzadələri kimi qələmə verib, ətraflarına çoxlu qüvvə toplayaraq bir neçə iğtişashın təhrikçisi və rəhbəri ola bildilər.

Sizcə, sadə kəndlilər «yaxşı hökmdar»ı necə təsəvvür edirdilər?

1743-cü ildə Şirvanda Səfəvi sülaləsinə mənsub olduğunu iddia edən yalançı şahzadə meydana çıxdı. O özünü Səfəvi şahı Sultan Hüseynin oğlu I Sam mirzə elan etdi. I Sam mirzə az müddət ərzində öz ətrafına böyük dəstə toplaya bildi.

Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması nəyi göstərirdi?

Tezliklə Nadir şah qarşı birgə hərəkət etməyə söz verən Qazıqumuqlu Surxay xan da I Sam mirzənin düşərgəsinə gəldi. Onlar Yeni Şamaxıya — Ağsuya hücum edərək şəhəri tutdular. I Sam mirzənin Ağsuda həyata keçirdiyi ilk tədbir Nadir şah tərəfindən qoyulmuş vergiləri ləğv etmək oldu. Belə siyasət əhali içərisində I Sam mirzənin nüfuzunu daha da artırdı.

Tezliklə Nadir şah I Sam mirzəyə qarşı oğlu Nəsrullah mirzənin başçılığı altında nizami ordu göndərdi. Şamaxı yaxınlığıın-

Ağsu şəhərində «Yeni Şamaxı»nın qalıqları

da baş vermiş döyüşdə I Sam mirzə məğlub oldu. O qaçmaq istəyərkən ələ keçirilib edam edildi. Surxay xan Dağıstanda gizlənə bildi.

1743-cü ilin sonunda özünü Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi qələmə verən başqa bir şəxs — II Sam mirzə peyda oldu. O, Təbrizdə üsyana başçılıq etməyə cəhd göstərmiş, lakin tezliklə ələ keçirilib ifşa edilmişdi. Hakimiyyət dairələri onu ciddi rəqib saymayaraq azad buraxmışdılar. Uzun müddət sərgərdan həyat keçirdikdən sonra II Sam mirzə Dağıstanda özünə sığınacaq tapmışdı. Burada özünü Səfəvi sülaləsindən olan şahzadə kimi təqdim etmiş və əhalini buna inandıra bilmişdi.

Yalançı şahzadə qısa müddətdə ətrafına xeyli tərəfdar topladı. O, Qazıqumuqlu Surxay xanın oğlu ilə ittifaq bağlayaraq Şirvanda genişlənməkdə olan üsyana başçılıq etməyə başladı. Üsyançılar onun rəhbərliyi ilə Şirvanın mərkəzi olan Yeni Şamaxıya doğru irəlilədilər.

Sizcə, nə üçün yalançı Səfəvi şahzadələri, ilk növbədə, Şirvanda möhkəmlənməyə çalışırdılar?

Üsyan bütün Şirvanı bürümüşdü. Nadir şahın üsyanı yatırmaq üçün gördüyü tədbirlər isə heç bir nəticə vermirdi. Şabranla Dərbənd arasında Nadir şahın qoşunu ilə üsyançıların şiddətli toqquşmaları oldu.

II Sam mirzənin başçılığı altındakı üsyanın I Sam mirzənin üsyanı ilə oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

Üsyanın yatırılması. Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Nadir şah Şirvanda olan hadisələrin genişlənə biləcəyindən narahat idi. O, Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi imzalayıb, əsas qüvvələri Azərbaycandakı üsyanları yatırmağa yönəltdi. Nadir şahın oğlu Nəsrullah mirzə böyük bir qoşunla Şirvana gəldi.

1743-cü ilin sonlarında Nəsrullah mirzənin qoşunu üsyançılarla döyüşə girdi. Ağsu yaxınlığında baş vermiş döyüşdə II Sam mirzə məğlub olaraq Ağsu qalasına çəkildi və Nəsrullah mirzənin qoşununa müqavimət göstərməkdə davam etdi. Nəsrullah mirzə

Ağsu qalasını bir neçə gün mühasirədə saxladıqdan sonra top atəşi ilə ələ keçirdi. Şirvan üsyanı yatırıldı.

II Sam mirzə kiçik bir dəstə ilə Ağsu qalasını tərk edib Gürcüstana qaçdı. Gürcü hakimi II Sam mirzəni əsir alaraq Nadir şahə təhvil verdi.

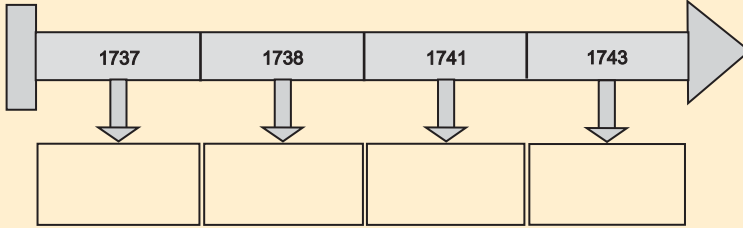
1. XVIII əsrin 30–40-cı illərinin ortalarında Azərbaycanda Nadir şahın əleyhinə olan üsyanların səbəblərini müəyyənəşdirin.

2. Nadir şahın əleyhinə olan üsyanların baş verdiyi bölgələri xəritədə göstərin.

3. Şirvan əhalisinin yalançı «Səfəvi şahzadələri»ni müdafiə etməsinin səbəbi nə idi?

4. Hansı amillər Nadir şahə üsyanları yatırmağa mane olurdu?

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

14 ƏFŞAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə aparılan fasiləsiz müharibələr ölkənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən bölgələri idarə edən bəzi hakimlərin özbaşınalıq

əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda üsyanlar baş verdi. İlk üsyanlardan biri Şəkidə oldu.

Azərbaycanda xalq hərəkatı necə inkişaf etdi?

Şəki üsyanı. 1741-ci ildə şəkililər Nadir şahə ərizə yazıb yerli hakim məlik Nəcəfin özbaşınalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir şah əhalini sakitləşdirmək üçün Şəkidə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. Hacı Çələbi məlik Nəcəfin əməllərinin qarşısını almağa çalışdı. Əvəzində məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şahə şikayət etdi.

Hacı Çələbi boynu kəndirdə ola-ola Nadir şahın ittihamına qarşı deyir: “Məlik şahdan hansı tapşırığı alırsa-alsın, buna bir neçə başqa tapşırıqlar da əlavə edir”. Nadir şah inanır, öz əmirlərinə acıqlanaraq söyləyir: “Hamınız bunu bilə-bilə səsinizi çıxara bilmədiyiniz bir zamanda bu şəkili Çələbi boynu kəndirdə ola-ola məndən qorxmayıb öz rəyini bildirdi. İndi görəcəksiniz, o, yenə nəşə bir iş törədəcək. Mən öz zənnimdə heç vaxt yanılmıram”.

Hacı Çələbinin bu hərəkatını necə qiymətləndirirsiniz? Nadir şahın bu sözləri onu necə xarakterizə edir?

Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırdı və Hacı Çələbinin asılma-

sını əmr etdi. Hacı Çələbi isə cəsarətlə məlik Nəcəfin şahın təyin etdiyi vergiləri özbaşına artırdığını, bu yolla öz cibini doldurduğunu və xalqı şahdan narazı saldığını bildirdi. Şah Hacı Çələbinin sözlərinə inanıb onu bağışladı və hətta vəkillik səlahiyyətini artırdı.

Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi?

Şahın yanından qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi məlik Nəcəfi daha çox sıxışdırmağa başladı. Məlik Nəcəf yenə ondan şaha şikayət etdi. Nadir şah Hacı Çələbini hüsuruna çağırdı. Bu dəfə edamdan yaxa qurtarmayacağını yaxşı dərk edən Hacı Çələbi şahın hüsuruna getməkdən imtina etdi. **1743-cü ildə** öz tərəfdarlarını toplayıb məlik Nəcəfi öldürdü və özünü xan elan edərək Şəki vilayətində hakimiyyəti ələ aldı.

Hacı Çələbinin Əfşarlar xanədanının hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə qalxmasına imkan yaradan şərtləri araşdırın.

Daxili və xarici vəziyyət Nadir şaha qoşunu parçalayıb, bir hissəsini Şəkiyə göndərmək imkanı vermirdi. Bu zaman Dərbənd, Cəbrayıl, Qarabağ, İrəvan bölgələrində və dövlətin cənub ərazilərində də çıxışlar davam edirdi.

Azərbaycanda hansı hadisələr Şəkidə xalq hərəkatının güclənməsinə şərait yaradırdı?

Hacı Çələbi tezliklə Nadir şahın ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə Şəki əhalisini «Gələsən-görəsən» qalasına köçürüb, oraya azuqə və sursat ehtiyatı topladı.

Sizcə, “Gələsən-görəsən” qalası öz adını doğrultdu, ya yox?

Yalnız 1746-cı ildə ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi.

«Gələsən-görəsən» qalası (maket)

Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi.

Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verilirdi. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

Bu dövrdə artıq Əfşarlar dövləti tam tənəzzül keçirirdi. Hakimiyyət əleyhinə çıxışlar artmaqda idi. Üsyanlar hamısı eyni vaxtda başlanırdı. Bu isə şah qüvvələrinin parçalanmasına və maddi ehtiyatların tükənməsinə səbəb olurdu. Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, əhalinin var-yoxdan çıxması, sosial ziddiyyətlər Nadir şahın imperiyasını süquta doğru aparırdı.

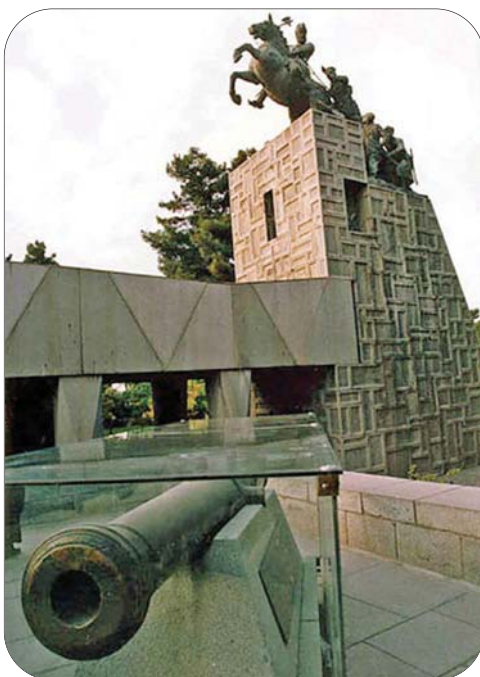

Nadir şahə qarşı üsyanların XVIII əsrin əvvəlində baş verən üsyanlardan fərqli xüsusiyyətlərini araşdırın.

III Sam mirzənin hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi. Azərbaycanın cənub vilayətlərində də vəziyyət sabit deyildi. Ərdəbildə başlamış güclü üsyanın başında özünü III Sam mirzə kimi qələmə verən növbəti yalançı şahzadə dayanırdı. Əhalinin mərkəzi hökumətə qarşı narazılığından istifadə edən III Sam mirzə silahlı dəstələr yaradıb Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldı. **1747-ci ildə** Nadir şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Nadir şahın ölümündən sonra III Sam mirzə qəti addımlar atdı. O, Nadir şah tərəfindən qoyulmuş idarə sistemini ləğv edib Təbrizdə pul zərb etdirdi. Azərbaycan xanlarına onun ali hakimiyyətini qəbul etmələri haqqında fərmanlar göndərirdi. Öz müstəqilliklərini elan edən Azərbaycan xanları III Sam mirzənin fərmanını cavabsız qoydular.

Sam mirzə hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. Tezliklə Nadir şahın əmisi oğlu, İrəvan hakimi Əmiraslan xanın ordusu III Sam mirzənin qoşununu məğlubiyyətə uğratdı, özünü isə edam etdi.

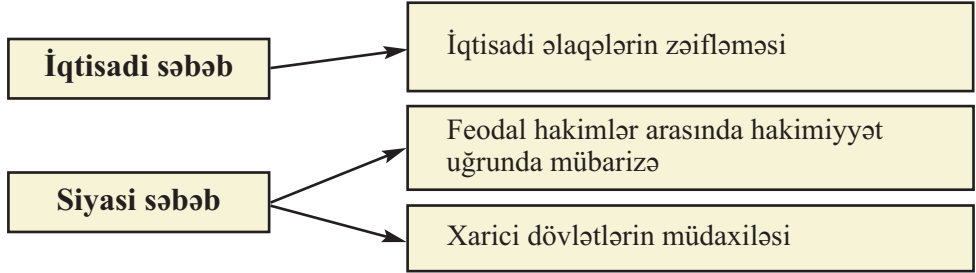
*Nadir şahın qəbirüstü abidəsi
(Məşhəd şəhəri, İran)*

III Sam mirzənin başçılığı altında olan üsyan I Sam mirzə və II Sam mirzə üsyanlarından necə fərqlənirdi?

Bütün Azərbaycan torpaqlarında feodal dağıncılığı dövrü başlandı. Azərbaycan müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara, sultan-

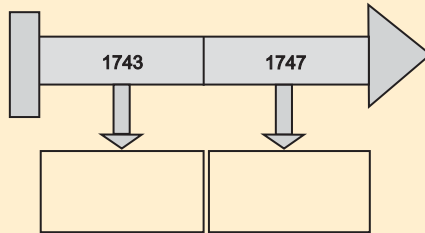
lıqlara və mülkiyyətlərə parçalandı. Vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin bərpa edilə bilməməsinin iqtisadi və siyasi səbəbləri var idi.

1. Şəki üsyanının Şirvan bölgəsində baş vermiş üsyanlarla oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edin.
2. Azərbaycanda Nadir şahə qarşı baş vermiş üsyanların səciyyəvi cəhətlərini müəyyən edin.

Üsyanlar pərakəndə idi.	
Ağır vergi siyasətinə qarşı idi.	
Üsyanlar mütəşəkkil idi.	
Üsyanlar məhəlli xarakter daşıyırdı.	
İştirakçılar yaxşı silahlanmışdı.	

3. Nadir şahə qarşı olan üsyanların tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Nadir şah dövlətinin süqutu Azərbaycan üçün necə nəticələndi?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

Azərbaycan XVIII əsrin ortalarında

Nadir şahın ölümündən sonra yerli hakimlərin əl-qolu tam açıldı. Dövlətin ərazisində çoxlu sayda müstəqil xanlıq meydana gəldi. Belə xanlıqlardan biri hələ Nadir şahın sağlığında müstəqil olmağa təşəbbüs göstərən Şəki xanlığı idi.

Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?

Hacı Çələbi xanın xanlığı möhkəmləndirmək üçün gördüyü tədbirlər. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Hacı Çələbi Şəki xanlığının siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. O, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək siyasəti həyata keçirməyə başladı. Qonşu Qəbələ, Qutqaşın və Ərəş sultanlıqlarının xanlığa birləşdirilməsi bu istiqamətdə atılan ilk addım oldu. Hacı Çələbi xan sonra Təbrizə yürüş etdi, lakin bu yürüş uğursuz oldu. Bundan sonra Hacı Çələbi xan Şamaxı xanı ilə birləşib, **1748-ci ildə** Qarabağa yürüş etdi. Mütəfiqlər Qarabağ xanlığının ilk siyasi mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Tarixdə «**Bayat savaşı**» adlanan bu döyüş də Şəki xanlığı üçün uğursuz oldu.

«**Qızılqaya xəyanəti**». Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin olmaması qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətinə şərait yaradırdı. Gürcü çarı II İrakli Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək üçün tez-tez işğalçı yürüşlər edirdi. Onun öz siyasətini həyata keçirməsində isə əsas maneə Şəki xanlığı idi.

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Şəki xanlığını özü üçün əsas maneə hesab edirdi?

Şəki xanlığı ilə təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II İrakli hiyləgər bir tədbirə əl atdı. «Parçala, hökm

XVIII əsr gürcü xronikasına görə, “1751-ci ildə gürcü çarları Teymuraz və İrakli Hacı Çələbini məğlub etmək və Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını işğal etmək üçün Cara yürüş etdilər və qoşunun sayının çox olmasına baxmayaraq, ağır məğlubiyyətə uğradılar”.

sür» düşüncəsi ilə digər Azərbaycan xanlıqlarını Şəki xanına qarşı mübarizəyə təhrik etdi. Bu məqsədlə o, Qarabağ, Gəncə, Qaradağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ilə ittifaq yaratdı.

1752-ci ildə müttəfiqlər Gəncə yaxınlığında Qızılqaya deyilən yerdə müşavirə üçün toplaşdılar. Gürcü çarı müttəfiqlərinə xəyanət edərək danışıqlara gəlmiş Azərbaycan xanlarını mühasirəyə alıb əsir götürdü. Bu hadisə tarixdə **«Qızılqaya xəyanəti»** adlanır.

Bu xəbəri eşidən Hacı Çələbi xan Azərbaycan xanlarını azad etmək üçün gürcü çarının qoşununa hücum etdi. Bu döyüşdə xanın özünün başçılıq etdiyi atlı qoşun düşməni ağır məğlubiyyətə uğratdı. Azərbaycan xanları azad edildi.

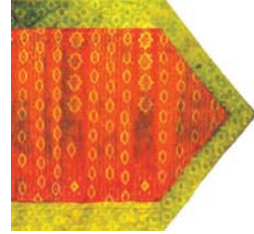
Sizcə, Hacı Çələbi xan ona qarşı ittifaq bağlamış Azərbaycan xanlarını nə üçün xilas etdi?

Bu qələbədən sonra Hacı Çələbi xan Qazax, Şəmşəddil, Borçalı mahallarını da azad edərək Azərbaycana qaytardı və öz xanlığının tərkibinə daxil etdi. Həmin il gürcü çarının Car-Balakənə yürüşünü də dəf etdi, bu bölgəni öz himayəsinə aldı.

Qazax, Şəmşəddil və Borçalı hansı hadisə nəticəsində gürcü hakiminə təbə edilmişdi?

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini davam etdirən Hacı Çələbi xan **1755-ci ildə** Şirvana yürüş etdi. Quba xanı

Şəki xanlığının bayrağı

Şəki xanlığının gerbi

Şəki xanlığının pulu

Şəki xanlığı

Hüseynəli xanın Şamaxı xanına kömək etməsi nəticəsində Hacı Çələbi xanın bu yürüşü uğursuz oldu.

Azərbaycan xanlıqları arasında çəkişmələr, ara müharibələri, xarici dövlətlərin müdaxiləsi və iqtisadi zəiflik ölkənin birləşdirilməsi cəhdlərinin gerçəkləşməsinə imkan vermirdi.

Rus tarixçisi Pyotr Butkov Hacı Çələbini xalq içərisindən çıxmış şəxs kimi qiymətləndirir və onun hakimiyyətə xalqın köməyi ilə gəldiyini qeyd edirdi.

Mənbə əsasında Hacı Çələbi xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirir.

Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının gürcü çarları tərəfindən işğalının qarşısını aldı. Hacı Çələbi xan Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr saxlamış ilk Azərbaycan xanlarındanır. Hacı Çələbi xan quruculuq işləri apararaq Şəkidə məscid, mədrəsə və digər ictimai binalar tikdirdi. Vergi sistemini nizama saldı.

Şəki xanlığının zəifləməsi. Hacı Çələbi xandan sonra hakimiyyətə onun oğlu Ağakışi xan gəldi, lakin o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Ağakışi xanın ölümündən sonra xanlıqda hakimiyyət uğrunda mübarizələr dövrü başladı. Əvvəlcə hakimiyyətə Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xan gəldi. Onun hakimiyyətə gəlməsinə yerli əhali və Quba xanı Fətəli xan kömək etmişdi. Bu səbəbdən bir müddət Hüseyn xan Fətəli xanla müttəfiqlik siyasəti yürütdü. **1767-ci ildə** Hüseyn xan Quba xanı Fətəli xanla birlikdə Şamaxı xanlığının ərazisini öz aralarında bölüşdürdülər. Bir il sonra isə Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub

Şəki xanın oğulları (Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən)

edərək onun hakimiyyəti altında olan Şamaxı xanlığının digər hissəsini də Quba xanlığına birləşdirdi. Hüseyn xanın dövrü hakimiyyət uğrunda çəkişmələrlə səciyyəvi idi.

XVIII əsrin 80-ci illərində hakimiyyətə Məhəmmədhəsən xan gəldi. Məhəmmədhəsən xanın zamanında xüsusi «*Qanunnamə*» qəbul edilmişdi. Bu qanunnamədə vergilər, feodal münasibətləri, sosial təbəqələrin hüquq və vəzifələri nizama salınmışdı.

Qanunnamənin qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

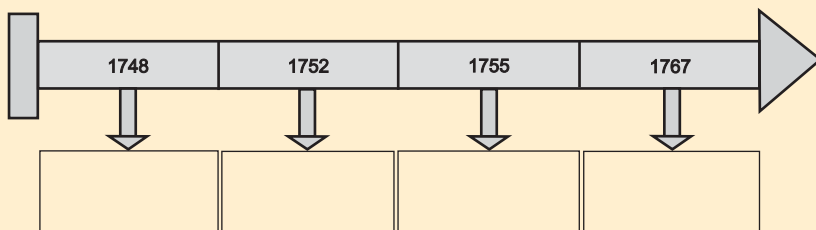
XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığında hakimiyyətə Səlim xan gəldi. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr və digər xanlıqlarla mübarizələr nəticəsində Şəki xanlığı zəiflədi.

1. XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin səbəbləri nə idi?
2. Şəki xanlarının dövlətçilik fəaliyyətlərini müqayisə edərək cədvəl tərtib edin.

Hacı Çələbi xan		Hüseyn xan
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

3. Xanlıqlar arasında münaqişələr ölkənin iqtisadiyyatına necə təsir göstərə bilərdi? Müləhizələrinizi əsaslandırın.
4. XVIII əsrin ikinci yarısında qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətinə hansı amillər şərait yaradırdı?
5. «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsinə öz münasibətinizi bildirin və onu müzakirə edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

16

AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

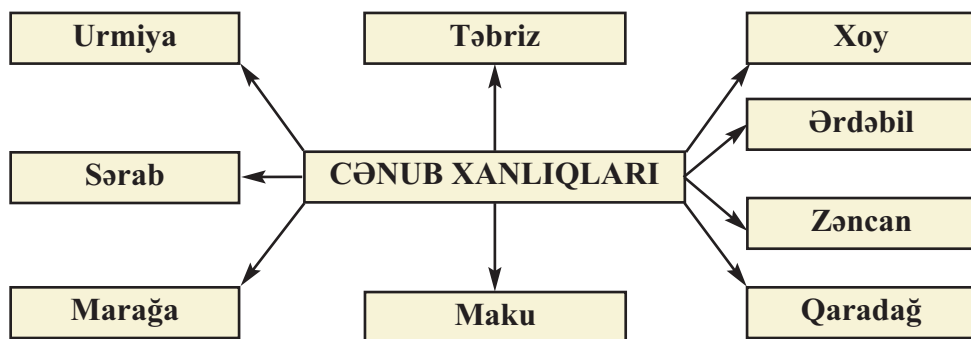

Nadir şah Əfşar dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub əraziləri də ayrı-ayrı xanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin sonlarında bu xanlıqların çoxu Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü.

Azərbaycanın cənub torpaqlarında hansı xanlıqlar yarandı?

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın cənub ərazilərində Urmiya, Təbriz, Ərdəbil, Zəncan, Marağa, Qaradağ, Xoy, Maku və Sərab xanlıqları yarandı. Şimal xanlıqlarından fərqli olaraq, cənub xanlıqları müstəqilliklərini qısa müddətdən sonra itirdilər.

Urmiya xanlığı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını **Fətəli xan Əfşar** qoymuşdu. O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Mərkəzləşdirmə siyasəti həyata keçirən Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini birləşdirməyə nail olmuşdu. O, cənub xanlıqlarının əksəriyyətini — Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını Urmiya xanlığına tabe edə bilmişdi.

Fətəli xan Əfşar

Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın şimal xanlıqlarının da birləşdirilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə bəzi xanlıqlara müttəfiqlik haqqında müraciətlər etmişdi. Əvvəlcə o, İrəvan xanlığını Urmiya xanlığı ərazilərinə birləşdirmək istədi, lakin onun ilk cəhdi baş tutmadı. **1759-cu ildə** Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir neçə aylıq mühasirəsindən sonra Qarabağ xanı Pənahəli xan Urmiyadan asılılığı qəbul etdi. Ardınca İrəvan və Şəki xanlıqları da qısa müddətə Urmiya xanlığına tabe edildi.

Fətəli xan Əfşar yalnız Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti həyata keçirmir, qonşu ölkələri də tabe etmək istəyirdi. Bu mübarizədə Fətəli xan Əfşarın əsas rəqibi Şiraz hakimi Kərim xan Zənd idi. Fətəli xan Əfşar bir neçə döyüşdə Kərim xan Zəndə qalib gəldi. Fətəli xan Əfşarın güclü olduğunu görən Kərim xan ona qarşı mübarizədə hiyləyə əl atdı. O, Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi. Bu məqsədlə digər Azərbaycan xanları — qarabağlı Pənahəli xan və xoylu Şahbaz xanla ittifaq bağladı.

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaqa daxil oldu?

Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları Urmiya şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisi Fətəli xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müdafiə olunurdu. Urmiya şəhəri doqquz ay mühasirədə qaldı. Nəhayət, **1763-cü ildə** şəhər ələ keçirildi. Fətəli xan Əfşarın məğlub edilməsindən sonra Urmiya xanlığı zəiflədi. Urmiya xanlığından asılı olan xanlıqlar öz müstəqilliyini bərpa etdi.

Beləliklə, Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması, onların bir-birinə qarşı xarici qüvvələrlə ittifaqa girməsi nəticəsində ölkəmizi vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək məqsədilə göstərilən növbəti cəhd baş tutmadı.

Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Təbriz xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Təbriz xanlığının əsasını Əfşar tayfasından olan **Əmiraslan xan** qoymuşdu. O, mərkəzi Təbriz olmaqla, müstəqil dövlət yaratmaq siyasəti yürüdü. Qısa müddət ərzində Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını özünə tabe edən Əmiraslan xan Azərbaycanın şimal xanlıqlarını da Təbriz xanlığına birləşdirmək istəyirdi. Onun bu siyasəti uğursuz oldu. Təbriz xanlığı Urmiya xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Fətəli xan Əfşar 1763-cü ildə Kərim xan Zənd və müttəfiqləri tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Təbriz xanlığı müstəqilliyini bərpa etdi.

Xoy xanlığı. Azərbaycanın cənubundakı ən güclü xanlıqlardan biri də Xoy xanlığı idi. Xanlığın əsasını **Şahbaz xan** qoymuşdu. Urmiya xanlığının zəifləməsindən sonra Xoy xanlığı cənubda ən güclü xanlıq idi. Şahbaz xandan sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Əhməd xan (1763–1786) bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Təbriz xanlıqlarını asılı vəziyyətdə saxlamış, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilmişdi.

XVIII əsrin axırlarında Xoy xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Daxili çəkişmələr nəticəsində xanlıq zəifləyib müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış bu xanlığın əsası Şahsevən tayfasından olan **Bədir xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq bir müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1784-cü ildə** qubalı Fətəli xan Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş edərək Ərdəbil və ətraf əraziləri ələ keçirmiş, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilmişdi. Ərdəbil xanlığı da XVIII əsrin sonlarında öz müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı hansı cənub xanlığının tərkibində olmuşdu?

Qaradağ xanlığı. Xanlığın əsasını XVIII əsrin ortalarında **Kazım xan** qoymuşdu. Mərkəzi Əhər şəhəri idi. Xanlıq müxtəlif vaxtlarda Urmiya, Qarabağ xanlıqlarından asılı olmuşdu. **1782-ci ildə** Qarabağ və Xoy xanlıqları arasında bölüşdürülərək öz müstəqilliyini itirdi.

Maku xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Maku xanlığının əsası Bayat tayfasının başçısı **Əhməd xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Maku xanlığı XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirdi.

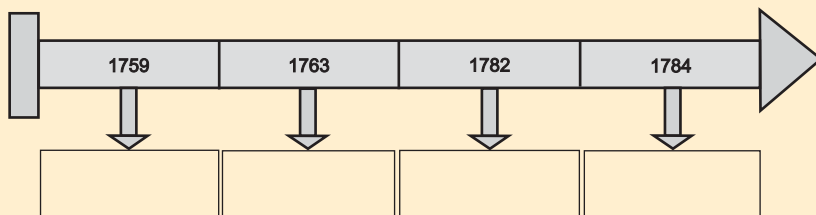
Sərab xanlığı. Xanlıq türk Şəqaqi tayfasının başçısı **Əli xan (1747–1786)** tərəfindən yaradılmışdı. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Sadıq xan Şəqaqinin dövründə xanlıq güclənmişdi. XVIII əsrin sonunda Sərab xanlığı da müstəqilliyini itirdi.

Marağa xanlığı. Xanlığın əsasını Mükəddəm tayfasının başçısı olan **Əliqulu xan** qoymuşdu. Xoy, Ərdəbil, Maku və Sərab xanlıqları kimi Marağa xanlığı da XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirdi. Müstəqilliyini itirən bu xanlıqlar Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Zəncan xanlığı. Xanlığın əsasını Əfşar tayfasından olan **Zülfüqar xan** qoymuşdu. O daha öncə Zəncanın valisi idi və Nadir şahın ölümündən sonra müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdı. Zülfüqar xan bir müddət Qəzvini də özünə tabe etmişdi. Zəncan xanlığı XVIII əsrin sonunda Qacarlar dövlətinə qatıldı.

1. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal dağılıqlığının səbəbləri nə idi?
2. Urmiyalı Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi necə oldu?
3. Kərim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hansı siyasəti yürütdü?
4. Azərbaycanda feodal dağılıqlığı ölkənin gələcək siyasi və iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilərdi? Mülahizələrinizi yazın.
5. Azərbaycanın cənub xanlıqlarının hansı ümumi cəhətləri var idi?
6. Xəritədə (səh. 83) Azərbaycanın cənub xanlıqlarını göstərin. Onların coğrafi mövqeyinin siyasi vəziyyətlərinə təsirinə dair mülahizələr irəli sürün.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

17

ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ — QUBA XANLIĞI

Nadir şahın imperiyası süqut etdikdən sonra Quba xanlığı da müstəqil oldu. Qubalı Fətəli xan öz dövlətini möhkəmləndirərək Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd göstərdi.

Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

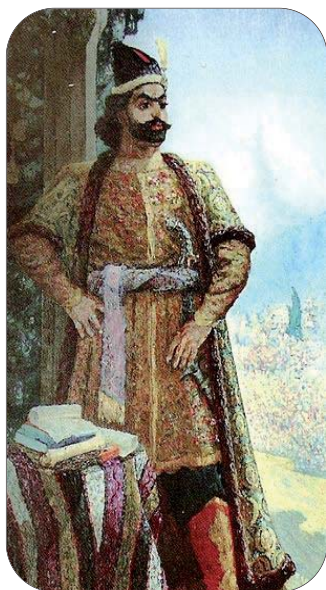
Xanlığın yaranması. Quba xanlığının əsasını **Hüseynəli xan** qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi əvvəl **Xudat**, sonra da **Quba** idi. Nadir şahın ölümündən sonra Hüseynəli xan müstəqil siyasət yeritməyə başladı.

Quba xanlığı çox əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malik idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və müdafiə qalalarının çoxluğu xanlığın xarici hücumlardan müdafiəsini asanlaşdırırdı. Ticarət yolları üzərində olması isə xanlığın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bütün bu amillər Quba xanlığının qısa müddətdə güclənməsi-nə şərait yaratdı.

Düşmən hücumlarından və feodal ara müharibələrin-

■ Quba xanlığı

*Quba xanı Fətəli xan
(rəssam Səttar
Bəhlulzadə)*

dən daha çox zərər çəkmiş qonşu ərazilərin əhalisi Quba xanlığının torpaqlarında məskunlaşdılar. Bu isə xanlığın iqtisadi və hərbi gücünün artmasına səbəb olur və Hüseynəli xanın fəal xarici siyasət yürütməsinə şərait yaradırdı. Bu siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarını xanlığın hakimiyyəti altında birləşdirmək idi. İlk olaraq **1757-ci ildə** iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan Salyan ərazisi Quba xanlığına birləşdirildi.

Salyanın birləşdirilməsinin Bakı və Şamaxı xanlıqlarının tabe edilməsinə şərait yaratmasını xəritə əsasında izah edin.

Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi. Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə **Fətəli xan (1758–1789)** gəldi. O, xanlığı möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. Bu məqsədlə vergi islahatı keçirdi, köçürmə siyasəti yeritdi.

Vergi islahatına görə, vergilərin mahal naibləri tərəfindən toplanması qadağan edildi. Hər bir kəndxuda kəndlilərdən topladığı vergini özü şəxsən xan xəzinəsinə və ya anbarına təhvil verməli idi. Fətəli xan göstəriş verdi ki, bəzi mükəlləfiyyətlər yalnız xan yasavullarının tələbi ilə yerinə yetirilsin. Bu tədbir yerli hakimlərin özbaşınalığına son qoydu.

Köçürmə siyasətinə görə, Azərbaycanın cənubundan köçürülən xeyli əhali Şabranda və ətraf yerlərdə yerləşdirildi. Xanlığın sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Muğanda yaşayan cəngavər Şahsevən tayfalarının bir hissəsi Quba xanlığına köçürüldü. Fətəli xan Dərbənd xanlığı əhalisinin bir hissəsini də Quba xanlığının ərazisinə köçürdü.

Sizcə, əhali sayının artması xanlığın möhkəmlənməsinə necə təsir edə bilərdi?

Fətəli xan Hüseynəli xanın başlatdığı birləşdirmə siyasətini uğurla davam etdirərək böyük strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını özünə tabe etməyi qərara aldı. Ərazisi kiçik, əhalisi az olan Dərbənd xanlığı hərbi cəhətdən o qədər də güclü deyildi. Yerli əhalinin onlardan çoxlu vergi alan Dərbənd xanından narazı olması və Fətəli xandan kömək istəməsi bu işi daha da asanlaşdırdı.

Dərbənd əhalisinin qubalı Fətəli xana kömək üçün müraciətini necə qiymətləndirirsiniz? Müləhizələr irəli sürün və onları əsaslandırın.

1759-cu ildə Dərbənd Quba xanlığına birləşdirildi. Bu hadisə Quba xanlığının strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Əvvəlki siniflərdə əldə etdiyiniz biliklər və xəritə əsasında Dərbəndin strateji əhəmiyyətini izah edin.

Fətəli xan Bakı xanlığını da Quba xanlığına birləşdirmək istəyirdi. Xəzər dənizinin başlıca limanı olan Bakı ölkənin xarici ticarət mərkəzlərindən biri idi. İqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, Bakı xanlığı hərbi cəhətdən güclü deyildi. Bu, qonşu xanlıqların hücumlarına şərait yaradırdı. Ona görə də Bakı xanlığının əhalisi Quba xanlığına birləşməklə şəhərin daha yaxşı müdafiə olunacağına ümid edirdi. Əhali həm də Fətəli xanın sənətkarlıq və ticarətin inkişafını himayə etdiyini bilirdi, buna görə Bakının Quba xanlığına birləşdirilməsinə tərəfdar idi.

Xanlıqların dinc yolla birləşdirilməsi nəyin göstəricisi idi?

Fətəli xan Bakını Quba xanlığına birləşdirmək üçün «nikah diplomatiyası»ndan istifadə edib Bakı xanı ilə qohum oldu. **1767-ci ildə** Bakı Quba xanlığına birləşdirildi. Rəsmi sənədlərdə Fətəli xan «Qubanın, Dərbəndin, Bakının və Salyanın hakimi» adlanırdı. Bakı Quba xanlığının iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı, çünki Bakı dəniz ticarətindən, neft və duz hasilatından böyük gəlir götürürdü.

Beləliklə, Salyan, Dərbənd və Bakı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsi ilə şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Fətəli xan görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat olmuşdur. O, rus, fars və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Rus generalı Aleksandr Suvorov Fətəli xanı olduqca ağıllı, mərd, yorulmaz, təşəbbüskar və güclü şəxs kimi təsvir edirdi. Rus tarixçisi Pyotr Butkov yazırdı: “Fətəli xan dərin ağıl sahibi idi. Siyasəti bilirdi, cəsur, təşəbbüskar və yorğunluq bilməyən adam idi. Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək onun siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi”. Rus alimi Samuil Qmelin yazırdı: “Fətəli xan heç bir məzhəb ayrı-seçkiliyinə yol vermirdi”.

1. Quba xanlığının digər xanlıqlardan fərqli cəhətləri nədən ibarət idi?

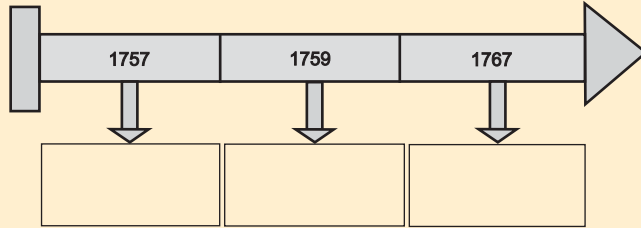
2. Quba xanlığının güclənməsinə hansı amillər şərait yaradırdı?

3. Dərbənd və Bakı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsinin hansı oxşar cəhəti vardı?

4. «Ərazilərin Quba xanlığına birləşdirilməsi» cədvəlini dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Ərazi	Tarix	Nəticə
Salyan		
Dərbənd		
Bakı		

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

18 QUBA XANLIĞININ BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi siyasətinin ikinci mərhələsi o qədər də asan olmadı. Digər Azərbaycan xanlıqları dinc yolla birləşmək istəmədilər.

Hansı xanlıqlar Quba xanlığının tabeliyinə keçməkdən imtina etdilər?

Şamaxı və Cavad xanlıqlarının birləşdirilməsi. Dərbənd və Bakı xanlıqlarının birləşməsindən sonra Fətəli xanın məqsədi Şamaxını özünə tabe etmək idi. O, Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi, çünki Şamaxı coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşirdi. Şamaxı xanlığının ərazisi, demək olar ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının mərkəzində yerləşirdi. Xanlığın Quba xanlığına birləşdirilməsi siyasi cəhətdən də əhəmiyyətli idi. Belə ki, Şamaxı qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Şamaxının birləşdirilməsi həmçinin strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bununla gələcəkdə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının, həmçinin Azərbaycanın cənub torpaqlarının birləşdirilməsinə şərait yarana bilərdi.

Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqları kimi Şamaxını da dinc yolla birləşdirmək istəyirdi, ona görə də Şamaxı xanlığı ilə danışıqlar apardı. Əldə edilən razılaşmaya görə, Quba xanlığı Şamaxı xanlığını xarici hücumlardan qorumalı idi. Əvəzində isə Şamaxı xanlığı hər il Quba xanlığına müəyyən miqdarda xərac verəcək-

di. Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanı tezliklə bu razılaşmadan imtina etdi. Ona görə də qubalı Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etməyi qərara aldı. Fətəli xan Şəki xanına Şamaxı xanlığını öz aralarında bölüşdürməyi təklif etdi.

Nə üçün Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etmək istəyirdi?

1767-ci ildə Şamaxı xanlığı iki xanlıq arasında bölüşdürüldü. Bir il sonra isə Fətəli xan Şamaxı xanlığını tamamilə Quba xanlığına birləşdirdi.

Şamaxı xanlığından sonra **1768-ci ildə** Muğanda yerləşən Cavad xanlığı könüllü olaraq Quba xanlığının himayəsini qəbul etdi. Muğan ərazisinin birləşdirilməsi Azərbaycanın cənub torpaqlarına yol açdı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi xəritəsində Cavad xanlığının yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.

Beləliklə, Fətəli xan Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarının böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Bu, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində ən uğurlu təşəbbüs idi.

Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi mühüm siyasi-iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Ara müharibələri azalır, xarici hücumların qarşısı alınır. Bu isə iqtisadi inkişafa şərait yaradırdı. Ona görə də qonşu xanlıqların əhalisi — kəndlilər, sənətkar və tacirlər, həmçinin feodalların bir hissəsi birləşdirmə siyasətinə rəğbətlə yanaşırdılar.

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti haqqında mülahizələr irəli sürün.

Öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan iri feodal hakimlər isə Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxır və müqavimət göstərirdilər.

İri feodallar Fətəli xanın birləşdirmə siyasətini nəyə görə özləri üçün təhlükə hesab edirdilər?

Birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlarla mübarizə. Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrin də mənafeyinə uyğun deyildi. Feodal ara müharibələri yeni mərhələyə daxil oldu. Tezliklə digər xanlıqlar Fətəli xana qarşı müharibəyə başladılar. Bunun üçün müxtəlif ittifaqlar yaratdılar. Bu ittifaqlardan birinə Qarabağ xanlığı, Şəki xanlığı və keçmiş Şamaxı hakimi, digərinə isə Dağıstan hakimləri daxil idilər. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi vəziyyətin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə vəziyyət isə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrə əlverişli şərait yaratdı. Bunlardan biri də Cənubi Qafqazda hakimiyyətə can atan gürcü çarı II İrakli idi. II İrakli Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi, lakin Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət göstərmirdi. Qarabağ və Şəki xanlıqları Quba xanlığına qarşı ittifaq yaradanda II İrakli də bu ittifaqa daxil oldu.

Azərbaycan xalqının birləşdirmə siyasətinə rəğbətinin səbəblərini şərh edin.

Fətəli xanın siyasəti Dağıstanın bir sıra feodal hakimlərinin də xoşuna gəlmirdi. Onlardan biri də Qaraqaytaq hakimi, Fətəli xanın qohumu Əmir Həmzə idi. Fətəli xan onun bacısı Tuti Bikə ilə evlənmişdi.

1774-cü ildə Əmir Həmzənin başçılığı ilə Dağıstan hakimlərinin birləşmiş qüvvələri Quba xanlığına hücum etdi. Xudat yaxınlığında — **Gavduşan çölündə** baş vermiş döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu. O, Dərbəndə qayıda bilmədi və yaralı halda Salyana çəkildi. Birləşmiş qüvvələr isə

Dərbəndə hücum etdilər. Əmir Həmzə əvvəlcə hiyləyə əl atdı. O, Tuti Bikəyə xəbər göndərdi ki, guya döyüşdə həlak olmuş Fətəli

Tuti Bikə

xanın cənazəsini gətirmişdir. Tuti Bikə qardaşının bu yalanına inanmadı və Dərbəndin müdafiəsinə başçılıq etməyi öz üzərinə götürərək qala müdafiəçilərinə düşməyə müqavimət göstərməyi əmr etdi.

“Tuti Bikə şəhəri mərdliklə müdafiə edirdi. O, qala divarları üzərində şir kimi duraraq hər şeyə özü rəhbərlik edirdi. Qala toplarının atası ilə düşməni qorxuya salırdı”.

Tarixçi Yevgeni Kozubski

Tuti Bikəni Azərbaycanın hansı qadın hökmdarı ilə müqayisə etmək olar?

Dərbəndin mühasirəsinin uzanmasından istifadə edən Fətəli xan dəniz vasitəsilə qalaya qayıtdı. Dərbənd doqquz ay qəhrəmancasına müdafiə edildi. Birləşmiş qüvvələrə qarşı təkbaşına mübarizənin çətin olduğunu görən Fətəli xan kömək üçün Rusiyaya müraciət etdi. Fətəli xanın elçiləri Rusiya çariçası II Yekaterina tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Qafqazdakı rus qoşunu Dərbəndə gəldi.

Fətəli xanın kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinə münasibət bildirin.

1775-ci ildə Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib, rus qoşunları ilə döyüşə girdi və məğlub oldu. Rus qoşunu Dərbəndə daxil oldu. Bundan narazı olan Osmanlı dövləti Rusiya hökumətinə etirazını bildirdi. Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibə etmək istəməyən Rusiya öz qoşununu geri çəkdi.

Fətəli xan diplomatik yolla Qarabağı da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi, lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. **1780–1781-ci illərdə** o, Qarabağa hərbi yürüşlər etdi, amma bu yürüşlər də uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş. Fətəli xan Azərbaycanın yalnız şimal xanlıqlarını deyil, cənub torpaqlarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. Fətəli xanın planlarından biri də keçmiş Səfəvilər dövlətinin sərhədlərinin bərpa edilməsi idi. Ona görə də o, Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş etdi. **1784-cü ildə** Fətəli xan Ərdəbili və Meşkini ələ keçirdi. Fətəli xanın Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüşü Cənubi Qafqazın və Dağıstanın feodal hakimlərinin narazılığına

Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti

səbəb oldu. Rusiyanın gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planı var idi. Ona görə də Rusiya da bu yürüşə qarşı çıxdı və Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk

etməyi tələb etdi. Rusiya ilə münasibətləri pisləşdirmək istəməməsi və digər xanlıqların narazılığı Fətəli xanı geri çəkilməyə məcbur etdi.

Nə üçün Rusiya Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk etməyi tələb etdi?

1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Quba xanlığı zəiflədi. Onun dövründə birləşdirilmiş xanlıqlar yenidən müstəqil oldular.

1. Qubalı Fətəli xan birləşdirmə siyasətinin birinci mərhələsində hansı xanlıqları özünə tabe etmişdi?

2. Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında razılaşmanın şərtləri necə idi?

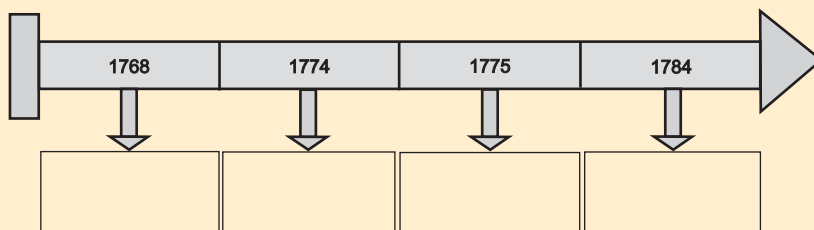
3. Qubalı Fətəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini müzakirə edin və digər hökmdarlarla müqayisə edin.

4. Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə aid cədvəli dəftərinizə çəkin və işləyin.

Mərhələ	Xanlıq	Birləşdirmə tarixi	Əhəmiyyəti
I mərhələ			
II mərhələ			

5. Xarici qüvvələr nə üçün vahid və güclü Azərbaycan dövlətinin yaranmasını istəmirdilər? Müasir dövrlə əlaqələndirin.

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

19 QARABAĞ — BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Səfəvilər dövründə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan xanlıqlarından birinə çevrildi.

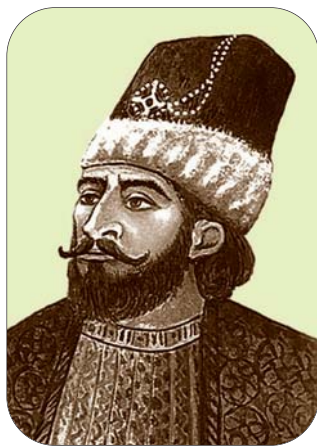

Bəs Qarabağ xanlığı necə gücləndi?

Xanlığın yaranması. Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşir tayfasının başçısı **Pənahəli xan (1748–1763)** qoymuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Xanlığın əhalisini, əsasən, Cavanşir, İyirmidördlər, Otuzikilər, Kəbirli, Baharlı və Kolanı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian-albanlar da yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyi və tayfaları hələ **1736-cı ildə** Muğan qurultayında Nadir xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus olduğunu bildirmişdilər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xorasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdi. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra

Pənahəli xan

Şuşa qalasının gümüş açarları

bu tayfalar yenidən öz tarixi vətənlərinə — Qarabağa qayıtdılar. Bu isə xanlığın hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Muğan qurultayında Qarabağ tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı olmasını necə qiymətləndirirsiniz?

Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, müdafiə qalası tikildi. **1748-ci ildə** Kəbirli mahalında Bayat qalasının tikintisinə başlandı. Qalanın adı qədim türk tayfası olan Bayat tayfasının adı ilə bağlı idi.

«**Bayat savaşı**». Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban müləkləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri — Şamaxı xanı və müləklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Şuşa qalası

Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının məliklər üçün faydası nə idi?

Bayat savaşında əldə edilən qələbəyə baxmayaraq, qala coğrafi baxımdan əlverişli yerdə deyildi. Ona görə də əvvəlcə Ağdam yaxınlığında **Şahbulaq qalası** inşa edildi. Nəhayət, Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşada müdafiə qalasının tikintisi başa çatdırıldı. Bundan sonra Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanan Şuşa inkişaf edərək Azərbaycanın siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Xanlığın paytaxtının Şuşaya köçürülməsinin səbəbi nə idi?

Şahbulaq qalası cəmi üç-dörd il ərzində Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Qarabağ xanlığının məruz qaldığı aramsız hücumlar nəticəsində Pənahəli xan daha etibarlı, daha əlverişli və düşmən hücumu üçün əlçatmaz olan yeni bir paytaxt-qala tikdirməyə məcbur qaldı. Bunun üçün toplanmış məşvərət məclisində Pənahəli xan əyanlara müraciətlə demişdi: “Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz bir an belə kəsilməməlidir”.

Qarabağ xanlığının güclənməsi. Bayat savaşından sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu isə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı.

Şuşanın siyasi və iqtisadi mərkəz kimi inkişafının səbəbi nə idi?

Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban məliklikləri tabe edildi. İlk olaraq, Vərəndə məliki Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Xaçın məliki əvvəlcə müqavimət göstərsə də, **Ballıqaya** döyüşündə məğlub edildi və Pənahəli xana tabe olduğunu qəbul etdi. Tədricən digər məlikliklər — Dizaq, Çiləbörd, Gülüstan (Talış) da Qarabağ xanından asılılığı qəbul etdilər. Buna baxmayaraq, onlar məkr-

li siyasətlərini davam etdirir, gizli olaraq xarici qüvvələrlə, xüsusən çar Rusiyası ilə əlaqələr saxlayır və onları Qarabağa yürüşə təhrik edirdilər.

1757-ci ildə Məhəmməd həsən xan Qacarın qoşunu Qarabağa yürüş edərək «*Xatın arxı*» adlı yerə çatdı. Astarabad hakimi Məhəmməd həsən xan Qacar Nadir şahın ölümündən sonra mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan ən güclü tərəflərdən biri idi. Məhəmməd həsən xan Xatın arxında dayandığı zaman onun əsas rəqibi Kərim xan Zəndin fəallaşması xəbəri gəldi. Bu xəbər Məhəmməd həsən xanı geri qayıtmağa məcbur etdi.

Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti həyata keçirən Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar cənub xanlıqlarını özünə tabe etdikdən sonra Pənahəli xanın yanına elçilər göndərərək, Qarabağın da ona tabe olmasını tələb etdi. Pənahəli xan isə bu tələbi rədd etdi. **1759-cu ildə** Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanı mühasirəyə aldı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra Pənahəli xan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu, lakin bu asılılıq çox davam etmədi. Pənahəli xan asılılığa son qoymaq üçün Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin onunla ittifaqa girmək təklifini qəbul etdi.

Fətəli xan Əfşar hansı xanlığın hakimi idi?

Pənahəli xanın istiqlaliliyyətinin şöhrəti, qoşununun çoxluğu və qüdrəti hər yərə yayıldı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ xanları onunla müttəfiq olmaq istədiklərini bildirdilər. O, Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qarabağın Mehri mahallarına sahib oldu. Azərbaycanın böyük hissəsi ona tabe olmuşdu.

Mirzə Camal Cavanşir. "Qarabağ tarixi"

Pənahəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Pənahəli xanın Kərim xan Zəndlə ittifaq bağlamasına münasibət bildirin.

1763-cü ildə müttəfiqlər Fətəli xan Əfşarı məğlub etdilər. Kərim xan Zənd isə Pənahəli xana xəyanət edərək, Qarabağa qayıtmasına icazə verməyib onu Şirazda saxladı.

Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə. Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə oğlu **İbrahimxəlil xan (1763–1806)** gəldi. O, xristian-alban məliklərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasətini davam etdirdi.

İbrahimxəlil xan

1768–1774-cü illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi xristian-alban məliklərini yenidən fəallaşdırdı. Onlar gizli müraciət edib Rusiyanı Azərbaycana yürüşə çağır-dılar. Bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün ki-fayət qədər hərbi gücü yox idi, həm də beynəlxalq şərait Rusiya üçün əlverişli deyildi. Ona görə də kiçik müqavimətə baxmayaraq, İbrahimxəlil xan məlikləri tabe etdi. O, ölkənin birləşdirilməsin-də yeni uğurlar qazandı, ***Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlarını*** özündən asılı hala saldı.

Qubalı Fətəli xanın qonşu xanlıqları tabe etmək siyasəti Qara-bağ xanlığı ilə münaqişəyə səbəb oldu. **1780–1781-ci illərdə** Fə-təli xanın Qarabağa yürüşləri uğursuz oldu.

Qubalı Fətəli xan və İbrahimxəlil xan arasında ziddiyyətin səbəbini izah edin.

Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xan-lığı daha da gücləndi. Xanlıq nəinki Azərbaycanın, demək olar, bütün Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi qurumlarından birinə çevrildi.

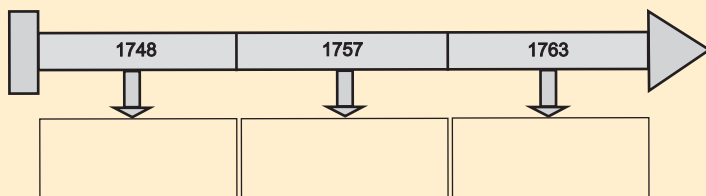

1. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını sürgün etmişdi? Onun bu tədbirini necə qiymətləndirir-siniz? Mülahizələrinizi əsaslandırın.

2. Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qoru-maq üçün hansı tədbirləri həyata keçirmişdi?

3. Hacı Çələbi xanın Qarabağa yürüşünün səbəbi nə idi?

4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxə-mi çəkib işləyin.

5. XVIII əsrin 60–70-ci illərində alban məliklərinin fəallaşmasının səbəbi nə idi?

6. Cədvəli dəftərinizə çəkib işləyin.

Pənahəli xan		İbrahimxəlil xan
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Azərbaycanın qərbində yaranmış xanlıqlar ərazilərinin beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsinə və strateji mövqeyinə görə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqların və xarici dövlətlərin hücumuna məruz qalırdı.

Qərbi Azərbaycanda — İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında bu zaman siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

İrəvan xanlığı. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı. Onun əsasını **Mir Mehdi xan Əfşar (1747–1752)** qoymuşdu. **1755-ci ildə** Həsənəli xan Qacar İrəvan xanı oldu. Beləliklə, İrəvanda Qacar tayfasından olan sülalə hakimiyyətə gəldi.

Xanlığın əhalisi. İrəvan xanlığının əhalisi bu diyarın ən qədim sakinləri olan Azərbaycan türkləri idi. Bunu o dövrə aid yer adları, o zaman İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarının, hətta erməni tarixçilərinin məlumatları sübut edir.

■ İrəvan xanlığı

“Mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə ermənilər İrəvanda əhalinin cüzi hissəsini, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi”.

Erməni tarixçisi Aşot İoannisyan

Əhalinin cüzi hissəsini təşkil edən xristianların bu bölgəyə ilk gəlişi **1441-ci ildə** erməni katolikosluğunun **Kilikiyadan*** Azərbaycanın İrəvan bölgəsinə – Üçkilsəyə (Eçmiədzin) köçürülməsi ilə bağlı olmuşdu.

Katolikosluğun köçürülməsinə qədər bölgədə ermənilərə məxsus heç bir yaşayış məntəqəsi, torpaq sahəsi olmamışdı. Sonralar erməni katolikosları yerli azərbaycanlıların torpaqlarını müxtəlif yollarla ələ keçirərək öz ərazilərini genişləndirdilər.

“Biz (yəni ermənilər – red.) türklərə məxsus torpaqları ya satın alır, ya zəbt edir, ya bəxşiş kimi əldə edir, ya da zorla ələ keçiririk”.

*Ermənistanın əlyazmalar fondu
Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli sənəd*

Əhalinin məşğuliyyəti. Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi İrəvan xanlığının da əhalisi, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. İrəvan şəhəri isə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. İrəvan xanlığının ərazisi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər, karvansaralar, bazarlar və zərbxanalar (metal pul kəsilən yerlər) var idi. Xanlıqda qara pul adlanan yerli mis pullar kəsilirdi. Bundan başqa, Səfəvilər dövləti dövründən qalma pullardan, Azərbaycanın digər xanlıqlarında kəsilmiş pullardan və həmçinin xarici pullardan da istifadə olunurdu.

* **Kilikiya** – Kiçik Asiyada tarixi vilayət

İrəvan xanlığında sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səbəbi nə olmuşdur?

İrəvan xanlığına hücumlar. İrəvan xanlığı strateji-coğrafi mövqeyə malik olduğu üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. **1779-cu ildə** gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini — Şörəyeli işğal etdi.

İrəvan xanlığının bayrağı

Səfəvilər dövlətində Qərbi Azərbaycan torpaqları, əsasən, hansı bəylərbəyliyin tərkibində idi?

Tiflisdəki rus qoşununun başçısı polkovnik S.Burnaşev Peterburqa yazmışdı: “İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan Osmanlı sultanı onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara rus qoşunlarına qarşı çıxmağı əmr etmişdir. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları İrəvanı gürcülərin işğalından xilas etmək üçün birləşmişlər”.

Məktub Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində saxlanılır.

İrəvan xanlığı müxtəlif dövrlərdə gürcü çarından, Qarabağ və Xoy xanlıqlarından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1783-cü ildə** gürcü çarı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Bundan sonra gürcü çarının İrəvana və digər Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti fəallaşdı. Bu isə İrəvan xanlığını Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşdırdı.

İrəvan xanlığı Osmanlı dövləti ilə nə üçün yaxınlaşdı?

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşündən sonra İrəvan xanlığı ondan asılı vəziyyətə düşdü.

Naxçıvan xanlığı. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın əsasını yerli Kəngərli tayfasının başçısı **Heydərqulu xan (1747–1763)** qoymuşdu.

Naxçıvan xanlığının
bayrağı

Naxçıvan xanlığı

Ərazi və təsərrüfat. Xanlıq Zəngəzurdan Araz çayı vadisinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Naxçıvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata, əhalinin məşğuliyyətinə və ictimai həyata mühüm təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisinin müəyyən hissəsi dağlıq olduğu üçün təsərrüfatda maldarlıq mühüm rol oynayır. Su çatışmazlığı əkinçiliyin inkişafına mane olurdu. Buna baxmayaraq, əkinçilik bölgənin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olaraq qalırdı.

“Susuz şoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerləri, düzənliklər, saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan, yayda tamamilə quruyan dağ çayları Naxçıvanın xarici aləmini özündə əks etdirir”.

Sergey Zelinski. “Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatı”

Mənbə əsasında cavablandırın:
Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilər?

Siyasi vəziyyət. Feodal ara müharibələri, xarici işğallara qarşı mübarizə, daxili saray çəkişmələri Naxçıvan xanlığının siyasi vəziyyətinə təsir göstərirdi. Xanlığın siyasi tarixini iki dövrə bölmək olar.

1747–
1797

Əsasən, müstəqillik və yarımasılılıq dövrü

1797–
1827

Qacarlar dövlətindən asılılıq dövrü

Heydərqulu xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və xarici hücumlardan qorunmaq üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü. XVIII əsrin 50-ci illərində Heydərqulu xan Qarabağ xanı Pənahəli xandan asılılığı qəbul etmişdi.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra Naxçıvan xanlığı zəiflədi. Xanlıq bir müddət Şiraz hakimi Kərim xan Zənddən asılı vəziyyətə düşdü. XVIII əsrin 80-ci illəri xanlığın siyasi tarixində, əsasən, hakimiyyət uğrunda mübarizə dövrü kimi səciyyəvidir.

Hakimiyyət uğrunda müharibələr və feodal dağınıqlığı Azərbaycan torpaqlarının xarici hücumlardan müdafiəsini çətinləşdirdi. Gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığını asılı vəziyyətə saldıqdan sonra Naxçıvanı da işğal etmək istəyirdi. O, Naxçıvan xanlığına yürüşə hazırlaşdı, lakin Osmanlı dövlətinin narazılığı bu yürüşün qarşısını aldı.

Osmanlı dövləti II İraklinin Naxçıvana yürüş etməsinə nə üçün narazılıq bildirdi?

Naxçıvandakı Xan sarayı (bərpa)

“Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəşt edərsiniz. Gəncəni, İrəvanı və Naxçıvanı mənə tabe edin”.

Gürcü çarı II İraklinin Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktublardan.

“Naxçıvan xanlığı” kitabı (tərtibçi Əli Həsənov)

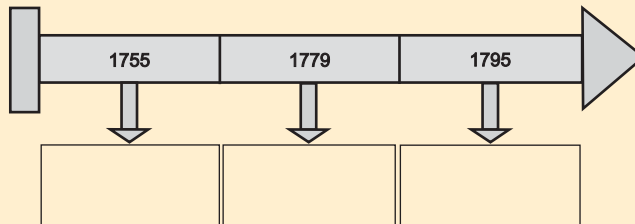
Kəlbəli xanın (1787–1820) hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı Qacarlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.

1. *İrəvan xanlığı nə üçün xarici hücumlara məruz qalırdı?*
2. *Mənbələr əsasında İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri olmasını sübut edin.*
3. *İrəvan xanlığı və indiki İrəvanın əhalisinin etnik tərkibini müqayisə edin. Əhali dəyişikliyinə səbəblərini izah edin.*
4. *Heydərqulu xan nə üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü?*
5. *İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını müqayisə edin.*

İrəvan xanlığı		Naxçıvan xanlığı
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

6. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.*

21 İKİHAKİMİYYƏTLİ* XANLIQLAR

Azərbaycanda bəzi xanlıqlarda siyasi mübarizə və işğallar ikihakimiyyətliliyin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Hansı xanlıqlarda ikihakimiyyətlilik yaranmışdı?

Şamaxı xanlığı. Şirvan coğrafi baxımdan böyük ərazini — Kür çayından şimal-şərqdəki torpaqları əhatə edirdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bu bölgəsində Quba, Dərbənd, Bakı və Şamaxı xanlıqları yaranmışdı.

Şamaxı xanlığı Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi. Bu xanlıq ərazisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri idi, lakin xanlıqlar arasında baş verən müharibələr nəticəsində Şamaxı xanlığının da sərhədləri tez-tez dəyişirdi.

Şamaxı xanlığı

Xəritəyə əsasən Şamaxı xanlığının hansı xanlıqlarla həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

* **İkiahakimiyyətlilik** — bir ölkədə (xanlıqda) eyni vaxtda iki hakimiyyətin olması

*Şamaxı xanlığına aid gümüş pul
(1770-ci il)*

Xanlığın yaradılması. İkihakimiyyətlik. XVIII əsrin ortalarında köhnə və yeni Şamaxıda müstəqil xanlıqlar yarandı. **Köhnə Şamaxıda** Sərkərlər sülaləsinə mənsub **Məhəmmədsəid xan və Ağası xan** qardaşları, **Yeni Şamaxıda** isə **Hacı Məhəmmədəli xan** öz hakimiyyətlərini qurdular.

İkihakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

İkihakimiyyətliliyin mövcud olması Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Qüvvələrin parçalanması xanlığın xarici hücumlardan müdafiə olunmasını çətinləşdirirdi. Şamaxı ərazisinə hücum edən qonşu xanlara qarşı mübarizə aparmaq mümkün olmurdu. Bu, az imiş kimi, Şamaxı xanlığında köhnə və yeni Şamaxının xanları da bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar.

1763-cü ildə Məhəmmədsəid xan Hacı Məhəmmədəli xanı məğlub edərək Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Beləliklə də, Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sərkərlər sülaləsinin idarə etdiyi vahid Şamaxı xanlığı yarandı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanı Fətəli xan Şamaxını da Quba xanlığına birləşdirmişdi. Şamaxı xanları uzun müddət Quba xanlığının tabeliyindən çıxmaq üçün mübarizə aparsalar da, xanlıq **1789-cu ilə** — Fətəli xanın ölümünə qədər, əsasən, Quba xanlığının tərkibində olmuşdur.

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqil olan Şamaxı xanlığında **1789–1792-ci illərdə** hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

1792-ci ildə hakimiyyətə Mustafa xan gəldi. Bundan sonra Şamaxı xanlığında sabitlik yarandı və Şamaxı Azərbaycanın

ən güclü xanlıqlarından birinə çevrildi. Bu dövrə qədər yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Şamaxı xanlığı artıq qonşu xanlıqları öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışırdı.

XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının siyasi vəziyyətində yaranmış bu yüksəlişi nə ilə izah etmək olar?

Gəncə xanlığı. Xanlığın yaranması və ərazisi. Gəncə xanlığının əsasını Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən olan **Şahverdi xan** qoymuşdu. Gəncə ərazi baxımından strateji mövqedə yerləşməklə yanaşı, həm də beynəlxalq ticarətin mərkəzlərindən biri idi. Ona görə də Gəncə daim qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarı II İrakli

Gəncə xanlığının bayrağı

Gəncə xanlığının ərazisini xəritədə göstərin və həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

Gəncə xanlığı

Şahverdi xan

dəfələrlə Gəncə xanlığına yürüş etmiş və onu asılı vəziyyətə salmağa çalışmışdı. Xarici işğallara qarşı mübarizə aparmaq üçün Gəncə xanlığı Osmanlı dövləti ilə dostluq əlaqələri qurmağa çalışırdı. Bu məqsədlə 1752-ci ildə Şahverdi xan Osmanlı dövlətinə elçi göndərmişdi.

Gəncə nə üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına hədəf olurdu?

XVIII əsrin 50-ci illərində Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

1780-ci ildə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və gürcü çarlığı arasında bölüşdürüldü. Xanlıq hər iki tərəfin təyin etdiyi nümayəndələr tərəfindən idarə olunmağa başlandı.

Beləliklə, Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik yarandı. Bu vəziyyət **1783-cü ilə** qədər davam etdi. Yaranmış ikihakimiyyətlik xalqın narazılığına səbəb oldu. Həmin il Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. 1786-cı ildə Gəncə xanlığında hakimiyyətə **Cavad xan Ziyadoğlu (1786–1804)** gəldi. Cavad xanın həyata keçirdiyi müdrik siyasət Gəncə xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi. O, Azərbaycan torpaqlarını — Qazax və Borçalını gürcü təsirindən azad etmək siyasəti yürüdü.

Nadir şah nə üçün Qazax və Borçalı torpaqlarını gürcü hakiminə vermişdi?

Gəncə xanlığında “abbası” və “şahı” adlanan gümüş pullar kəsilirdi. Gəncə xanlığının işğalına qədər abbası və şahının ondan çox forması zərb edilmişdi. Pulların üzərində “Gəncə pulu” sözləri yazılmışdı. Gəncə xanlığının əsas pulu abbası idi.

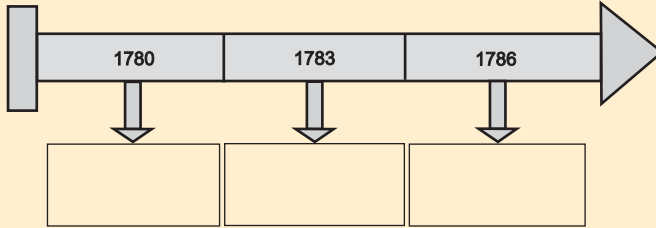
1776–1777-ci illərə aid gümüş pullar

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin silah kolleksiyasında dövlətçilik rəmzi – Gəncə xanı Cavad xanın buncuğu saxlanılır. Buncuq hakimlik səlahiyyətini təsdiq edən əlamətlərdən hesab olunurdu. Cavad xanın buncuğu at quyruğu bərkidilmiş taxtadan, başlıq və tük qələmli qotazdan ibarətdir. Taxta üç ədəd bir-birinə geydirilən konusdan təşkil olunmuşdur. Ümumi uzunluğu 170 santimetrdir.

- 1. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliyin yaranmasının səbəbi nə idi?**
- 2. Nə üçün qubalı Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi?**
- 3. XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının güclənməsinin səbəblərini müəyyən edin.**
- 4. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliyin yaranmasının Şamaxı xanlığından fərqli cəhəti nə idi?**
- 5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.**

Azərbaycanın şimal torpaqlarında, Xəzərsahili vilayətlərdə Quba xanlığından başqa, Dərbənd, Bakı və Lənkəran xanlıqları yaranmışdı.

Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

Bakı xanlığı. Müstəqil Bakı xanlığının əsasını yerli feodalardan olan **Mirzə Məhəmməd xan** qoydu. Xanlığın ərazisi Abşeron yarımadası və Bakı şəhərini əhatə edirdi. Mirzə Məhəmməd

 Bakı xanlığı

xan öz hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın inkişafı, Bakı qalasının möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bakı Yaxın və Orta Şərqlin mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Liman şəhəri olan Bakı dəniz ticarəti sahəsində məşhur idi. Xarici ticarət, xüsusilə neft, duz və zəfəran ixracı xanlığın əsas gəlir mənbəyini təşkil edirdi.

1767-ci ildə Bakı Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

*Quba xanı Fətəli xan
Bakı xanlığını necə
özünə tabe etmişdi?*

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Bakı xanlığında bir müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə aparıldı. Bu mübarizədə qalib gələn **Hüseynqulu xan (1792–1806)** əvvəlcə Rusiyanın himayəsini qəbul etdi, lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. **1796-cı ilin sonunda** Rusiya hakimiyyətində baş vermiş dəyişiklik nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

Lənkəran xanlığı. Bu xanlıq hələ Nadir şahın dövründə daxili müstəqilliyə malik idi. XVIII əsrin ortalarında **Qara xan** adlandırılan **Cəmaləddin Mirzə bəy** Lənkəranı müstəqil xanlıq elan etdi. O, Səfəvi nəslindən idi. Xanlığın mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Qara xan xanlığı iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmləndirmək üçün bir sıra addımlar atdı.

Xarici işğallardan qorunmaq üçün Qara xan **1785-ci ildə** Quba xanlığından asılılığı qəbul etmişdi.

Bakı xanlığının bayrağı

*Bakı xanlarının buncuğu
(Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi)*

Lənkəran xanlığı

Qara xanın dövründə iqtisadi inkişafın səbəbi nə idi?

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq əsas məşğuliyyət sahələri idi.

Coğrafi mövqeyi Lənkəran əhalisinə hansı məşğuliyyət üçün şərait yaradırdı?

Lənkəran şəhəri əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Xanlığın əlverişli coğrafi mövqeyi — Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Lənkəran xanlığı Qafqaz, Yaxın Şərq ölkələri və Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinə malik idi.

 Dərbənd xanlığı

Qara xandan sonra hakimiyyətə **Mir Mustafa xan (1786–1814)** gəldi. Onun dövründə xanlıq daha da gücləndi.

Dərbənd xanlığı. Xanlığın əsasını **Məhəmməd-hüseyn xan** qoymuşdu. O, əhalini ağır vergi və mükəlləfiyyətlərlə incidirdi. Dərbənd xanının siyasətindən narazı olan yerli əhali kömək üçün Quba xanı Fətəli xana müraciət etdi. **1759-cu ildə** Fətəli xan yerli əhəlinin xahişi ilə Dərbəndə yürüş edərək onu Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlığının

mühüm ticarət, sənətkarlıq və iqtisadi mərkəzlərindən biri oldu.

Fətəli xanın Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirməsinə hansı hadisə vasitə olmuşdu?

Dərbənd xanı əhaliyə zülm edir, onlardan zorla və həddindən artıq vergi tələb edir, narazı olanları cəzalandırırdı. Xanın bu ədalətsizliyi xalqın narazılığını artırırdı. Əhali bu zülmədən azad olmaq üçün qubalı Fətəli xana müraciət edərək ondan kömək istəmişdi.

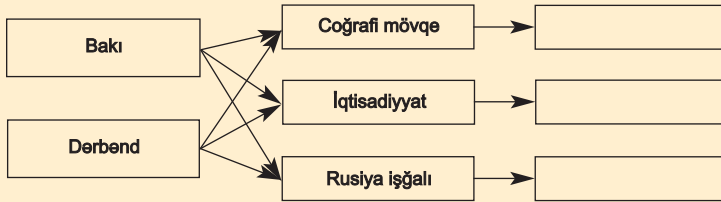
XVIII əsr rus tarixçisi Mixail Çulkov

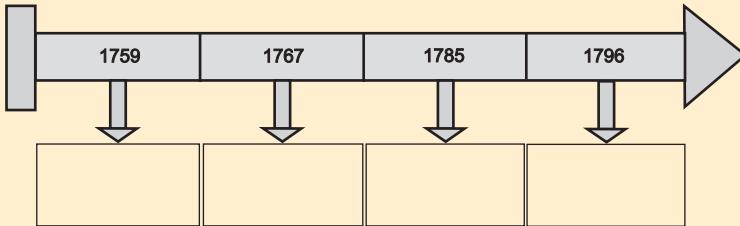
1. Bakı xanlığında xarici ticarətin inkişafının səbəbini müəyyən edin.

2. Bakı xanlığı nə vaxt Qubadan asılı vəziyyətə düşmüşdür?

3. Bakı və Dərbənd xanlıqlarının tarixində oxşar cəhətləri müəyyən edin.

4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlardan başqa da dövlət qurumları var idi. Bu qurumlar hansısa bir xanlığın tabeliyində idi.

Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?

Car-Balakən camaatı. Azərbaycanda mövcud olmuş dövlət qurumlarından biri də özünəməxsus idarə quruluşu olan Car-Balakən camaatı idi. **Camaat*** Qanıx (Alazan) çayının aşağı boyunu əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaatlığı – Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax və Cənək camaatlarını birləşdirirdi. Camaatın əhalisi, əsasən, bu yerlərin ən qədim sakinləri olan kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri olan Azərbaycan türkləri (muğallar) idi. Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, burada ingiloylar, avarlar və saxurlar da yaşayırdılar. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov və bir çox nüfuzlu alimlər avarları qədim avar türklərinin davamçıları hesab edirlər. Avarların və sakların böyük hissəsi XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Böyük Qafqazın uca dağlıq ərazilərindən – Dağıstandan köçüb gəlmişdilər. Onların köçməsi iqtisadi səbəblə, yaşadıkları dağlıq ərazidə yararlı torpaqların azlığı ilə bağlı idi. Əlverişli təbii şəraitin olması bu əhəlinin Qanıx boyundakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına səbəb oldu. Onlar burada xarici hücumlardan qorunmaq üçün icmalarda birləşmişdilər. Camaatın əhalisi yaylaq-qışlaq maldarlığı, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Otlaqlar camaatın ümumi istifadəsində idi.

* **Camaat** – ərəbcə «icma» deməkdir.

Hər bir icma kəndxuda və qazı tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı.

Camaatın ali orqanı *xalq yığıncağı* idi. Bütün mühüm məsələlər xalq yığıncağında həll edilirdi. Burada yaşlılarla bərabər, yalnız yetkinlik

yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Xalq yığıncağında daxili məsələlər, həmçinin müharibə və sülh məsələləri müzakirə olunur, mühüm qərarlar qəbul edilirdi. Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu böyük idi. Onlar məhkəmə işlərində şəriət qanunlarına əsaslanırdılar.

Car-Balakən camaatı

Camaatlığın idarə olunmasının fərqli cəhətləri nə ilə bağlı idi? Fikrinizi əsaslandırın.

Azərbaycanın ucqar ərazisində yerləşən Car-Balakən camaatı Şəki xanlığı və İlisu sultanlığı ilə birləşərək bu diyarı yadellilərin hücumlarından qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynamışdı. Camaat XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüş, yalnız XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Sultanlıqlar. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında Car-Balakən camaatından başqa, *Qazax, Şəmsəddil, Borçalı, Ərəş, Qəbələ, Qutqaşın* və *İlisu sultanlıqları* kimi kiçik dövlət qurumları da yaranmışdı.

Borçalı sultanlığı Səfəvi dövlətinin dövründə — XVII əsrin əvvəllərində yaradılmışdı. XVIII əsrdə sultanlığın ərazisinə Borçalı və Loru vilayətləri (indiki Ermənistan Respublikasının şı-

malı) daxil idi. Səfəvilər dövründə Borçalı sultanlığı Qarabağ bəylərbəyliyiinin tərkibində idi. Nadir şah Borçalı sultanlığını hələ XV əsrdən Azərbaycan dövlətlərinin tabeliyində olan Kartli hakiminin idarəsinə vermişdi. XVIII əsrin 50-ci illərində Kartli çarı Borçalını işğal etmişdi. Bölgənin bütünlüklə yerli türklərdən ibarət olan əhalisi işğala qarşı mübarizə aparır, üsyanlar edirdi.

İlisu sultanlığı hələ Səfəvilər dövründə – XVI əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Əvvəllər sultan əhali tərəfindən seçilirdi. XVIII əsrin sonlarından sultan hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. İlisu sultanlığı Şəki xanlığı və Car-Balakən camaatı ilə birlikdə ölkənin şimal-qərb torpaqlarının yadelli basqınlarından qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud sultanlıqlardan biri **Qazax** sultanlığı idi. Burada **Qazax tayfası*** yaşayırdı. Şəmşəddil sultanlığının adı isə qədim Azərbaycan tayfası Zülqədərlərin bir qolu olan Şəmşəddillə bağlı idi. Hakimləri sultan titulu daşıyırdı. Onlar irsi hakimiyyətə malik idilər.

Qəbələ və **Qutqaşın** sultanlıqları müəyyən imtiyaza malik olmaqla, bilavasitə Şəki xanlığına tabe idi. Əhali əkinçiliklə məşğul idi – buğda, arpa, çəltik becərir, ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə gedən ticarət yolları buradan keçirdi.

Ərəş sultanlığı Səfəvilər dövründə yaranmışdı. Əhali ipəkçilik, əkinçilik, maldarlıq və bağçılıqla məşğul olurdu. Buradan bir çox ölkələrə xam ipək ixrac edilirdi. Sultanlıq Şəki xanlığından asılı idi. **1795-ci ildə** sultanlıq ləğv edildi və mahal kimi Şəki xanlığına qatıldı.

Hansı sultanlıqlar Şəki xanlığından asılı idi?

Məlikliklər. Əhalisi xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri** Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər, lakin Pənahəli xan gücləndikcə məliklərin **separatçılıq*** fəaliyyəti də artırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

* **Qazax tayfası** – Azərbaycan-türk tayfası. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında məskunlaşmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü.

* **Separatçılıq** – bölüşdürücülük, parçalama meyli

*Xanlığın güclənməsi ilə mülkiyyətlərin bölüşdürülməsi
fəaliyyəti arasında əlaqəni müəyyənə bilərsiniz.*

Mənbələrin və «Qarabağnamə» müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, mülkiyyətlərin əhalisi mənşəcə Qarabağdan deyildi. Onlar bu əraziyə Azərbaycanın başqa yerlərindən köçüb gəlmişdilər və Qarabağın beş mahalının adı ilə adlandırılmışdı. Yalnız Xaçın mahalının əhalisi yerli xristian-albanlar idilər. Digər mülkiyyətlər Qarabağa gəlmə idi. Məsələn, Dizaq mülkiyyəti Qarabağa Lorudan qaçıb gəlmişdi. Nadir şah Dizaqda ona mülkiyyət vermişdi. Və rəndə mülkiyyəti Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd mülkiyyəti Allahqulu **Mağavizdən***, Talış mülkiyyəti Usub Şirvandan qaçaraq Qarabağda özünə sığınacaq tapmış və Nadir şah itaətə görə müvafiq ərazilərə mülkiyyət təyin edilmişdi. Onlar Qarabağda heç bir dövlət birləşməsi yarıda bilməmişdilər, çünki bölgədə sosial dayağa mülkiyyət olmayan, daim bir-biri ilə didişən mahal başçıları idilər. Mülkiyyətlər səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından qorxurdular. Ona görə də Qarabağda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin yaranmasını istəmir, xarici qüvvələrlə gizli əlaqələr saxlayırdılar. Mülkiyyətlərin separatçılıq meyilləri mərkəzləşdirmə işinə mane olur, xanlığın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də mülkiyyətlərin müqavimətini qırmaq üçün görülməli tədbirlər Qarabağ xanlığının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi demək idi.

1. *Car-Balakən camaatlığında idarəetmənin özünəməxsus cəhəti nə idi?*
2. *Hansı sultanlıqlar Səfəvilər dövründə yaranmışdı?*
3. *Hansı mülkiyyətin əhalisi yerli xristian-albanlar idi?*
4. *Mülkiyyətlərin mövcudluğu nə üçün mərkəzləşdirmə siyasətinə mane olurdu?*
5. *Camaat, sultanlıq və mülkiyyətlərə aid cədvəl tərtib edin.*

* **Mağaviz** — XVII əsrdə Maku bölgəsindən gələnlər tərəfindən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni

24

AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanın Qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan hakimiyyəti ələ alaraq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək məqsədilə mübarizəyə başladı.

Azərbaycanın şimalında yaranmış xanlıqlar Ağa Məhəmməd xan Qacarın bu təşəbbüsünü necə qarşıladılar?

Ağa Məhəmməd xan Qacar

Sizcə, Ağa Məhəmməd xan Qacar nə üçün əvvəlcə silaha əl atmadı?

Yürüşə hazırlıq. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti yeridən Ağa Məhəmməd xan Qacar **1790-cı ildə** Azərbaycanın cənub xanlıqlarını tamamilə tabe etdikdən sonra şimal xanlıqlarını da tabe etməyi qərara aldı. O öz məqsədini gerçəkləşdirmək üçün, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. Azərbaycan xanlarına, Kartli-Kaxeti çarına fərmanlar göndərirdi, ona tabe olmalarını tələb etdi. Azərbaycan xanları, eləcə də Kartli-Kaxeti çarı fərmanı rədd etdilər.

Ağa Məhəmməd xanın onun hakimiyyətini tanımaq barədə fərmanını rədd etsələr də, şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmadılar. Onların bəziləri ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlığına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bəzi

xanlıqlar isə hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya müraciət etdilər.

Xanlıqların kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinin mənfi tərəfi nə idi?

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lənkəran xanı Mir Mustafa xan Ağa Məhəmməd xana qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın qoşunu keçə bilməsin deyərək Araz üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi. Tezliklə bu ittifaqa gürcü çarı II İrakli və İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacar da qoşuldu, lakin onların arasında birlik möhkəm deyildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüşə başlaması. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarına üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yerimək üçün Muğana, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə yürüş edən qoşun hissəsi Naxçıvanda sərt müqavimətə rast gəldi. Qacar qoşunu Naxçıvanın mühasirəsin-

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır.

*Ağa Məhəmməd xan Qacarın
Tiflisə hücumu*

dən əl çəkib İrəvana hücum etdi. Yaxşı müdafiə olunmayan İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi. İrəvan qalası ələ keçirildi.

Qarabağ xanlığı üzərinə yeriyan Ağa Məhəmməd xan Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qalası 33 gün müdafiə olundu. Mühasirə şəraitinə və ərzaq qıtlığına davam gətirməyən Qacar ordusu Şuşanı tuta bilmədi. Vəziyyətin çətinliyini görən Qacar planını dəyişməyə məcbur oldu, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflisə doğru hərəkət etdi. Tiflisi tutan Qacar

ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirərək **1795-ci ilin payızında** Tiflisdən Muğana çəkildi.

*Xatırlayın: Şuşa qalası kim tərəfindən tikdirilmişdi?
Bu qalanın strateji əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırın.*

Ağa Məhəmməd xan Qacarın geri çəkilməsi. Azərbaycan üçün belə çətin məqamda da xanlıqlar arasında çekişmələr davam edirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmməd Qacarın yürüşündən öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Şəki xanı Ağa Məhəmməd xandan özünə düşmən saydığı Şamaxı xanını cəzalandırmağı xahiş etmişdi. Şəki xanının xahişinə cavab olaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə başladı. Qacarın gəldiyini eşidən Şamaxı xanı Mustafa xan əhaliyə şəhəri tərk etməyi əmr etdi. Qacarın ordusu boş qalmış şəhərə daxil oldu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Dağıstan hakimlərinə fərman göndərərək ona tabe olmalarını tələb etdi. Şamaxı şəhərini tutsa da, şamaxılılar Qacarın təyin etdiyi hakimə itaət etmədilər, mübarizəyə qalxaraq onu öldürdülər. Fit dağında mövqeyini möhkəm-

ləndirən Mustafa xan isə Qacar ordu hissələrinin Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Urmiya xanına məktubu

“Türk tayfaları olan Əfşarlar və Qacarlar bir-biri ilə müharibə aparmaqla ümumi düşmənin qələbəsi üçün imkan yaradırlar. Qacar tayfaları ilə ittifaq bağlamaqla Əfşar tayfaları öz müstəqilliklərini qoruya bilərlər. Heç kimin onların torpaqlarına hücum etməyə cəsarəti çatmaz”.

N.Mustafayeva. Azərbaycanın cənub xanlıqları, səh. 58–59

Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini alan Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi. Xorasan strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun itirilməsi mərkəzi hakimiyyəti sarsıda bilərdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın son cəhdi. 1796-cı ilin yazında Ağa Məhəmməd xan Qacar Muğanda rəsmi olaraq şah elan olundu. O, Ərdəbilə gəldi, Şah I İsmayılın qılıncını qəbul edərək özünü Səfəvi dövlətinin varisi elan etdi.

1796-cı ilin yazında general Valerian Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu, lakin II Yekaterinanın qəfil ölüm xəbəri və güclü müqavimət rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiyanın Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmək siyasətinə qarşı çıxan Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə yenidən şimala yürüş etdi.

Naxçıvan, Lənkəran və Qarabağ xanlıqlarının tabe edilməsi. Ağa Məhəmməd şah qoşunun bir hissəsini Təbrizə göndərdi, özü isə Ərdəbilə gəldi. Buradan Naxçıvana süvari dəstəsi göndərərək xanlığın ona tabe olmasını tələb etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli xan qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahın hakimiyyətini qəbul etsə də, Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Naxçıvanın ardınca Qacar ordusu Lənkəranı da özünə tabe etdi.

Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Xudafərin körpüsü İbrahimxəlil xanın əmri ilə söküldüyü üçün Qacar ordusu çox çətinliklə Araz çayını keçib müvəqqəti olaraq çayın sahilində düşərgə saldı. Bu zaman Qarabağ xanlığının müdafiəçiləri

içərisi ağır daşlarla doldurulmuş qayıqları bir qədər aşağıda Araz çayına atdılar. Daşla dolu qayıqlar çayın məcrasını dəyişdi. Su axıb şahın düşərgəsinə doldu, ordunun ərzaq və silahlarını yuyub apardı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar ətraf kəndlərdən lazımi miqdarda ərzaq və silah topladıqdan sonra Şuşaya yaxınlaşdı. Şuşa qalası İbrahimxəlil xanın başçılığı ilə müdafiə olunurdu. Müdafiəçilərin döyüş əzmini qıra bilməyən Şah Qacar qala divarlarını topa tutdu. Qala divarlarının top atəşindən dağılmağa başladığını gören İbrahimxəlil xan dəstəsi ilə qaladan çıxaraq şah qoşunu ilə qeyri-bərabər döyüşə girdi, lakin mühasirəyə düşdü. O, mühasirədən çıxsa da, qalaya qayıda bilmədi və Şuşa qalasının müdafiəsi başsız qaldı. Qacar Şuşa əhalisini təslim olmağa çağırırdı. Şuşa ağsaqqalları böyük müzakirədən sonra öz nümayəndələrini Qacarın yanına göndərdilər. Nümayəndə bildirdi ki, əhali Qacarı qalaya buraxmağa ehtiyat edir.

Mənbələrdə deyilir ki, Ağa Məhəmməd şah Quranı götürüb öz möhürünü onun üzərinə basdı və and içdi ki, Şuşada kimsəyə toxunmayacaqdır. Şuşa əhalisi isə Qacara təzminat verməli idi. İstənilən məbləğ iki günə yığıldı, bundan sonra qalanın əsas qapıları açıldı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi və Qacar ordusunun geri çəkilməsi. Qarabağ xanlığından sonra Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqları da tabe edildi.

Uğurlarına baxmayaraq, Qacarın bu cəhdi də baş tutmadı. **1797-ci ilin yayında** Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun planlarını yarımçıq qoydu və Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin bərpası mümkün olmadı. Qacar ordusu Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi.

Beləliklə, çar Rusiyasının xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal etməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

1. *Şimala doğru yürüş etməkdə Ağa Məhəmməd xan Qacarın məqsədi nə idi?*
2. *Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?*
3. *Sizcə, nə üçün Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa xüsusi əhəmiyyət verirdi?*
4. *Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşlərini necə qiymətləndirirsiniz? Bu, işğalçılıq, yoxsa birləşdirmə siyasəti idi?*

5. Rusiyanın «kömək» siyasətinin mahiyyətində nə dayanırdı?
6. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya birinci yürüşü ilə ikinci yürüşünü müqayisə edin.
7. Ağa Məhəmməd şah Qacarın son yürüşü zamanı Azərbaycanın hakim dairələrinin mövqeyini izah edin.
8. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında aşağıda verilmiş məlumatları oxuyub müzakirə edin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə padşah taxtına qalxmağa müvəffəq oldu. Onun özündən sonra xələfləri bir əsr yarım şahlıq etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi. Ətrafındakılara həmişə şübhə ilə yanaşardı, ancaq səbəbsiz heç kimi incitməzdi.

Ağa Məhəmməd şah fəzilət adamı idi, müəllim əhli idi, məclislərə zinət verərdi. Səltənətə gəldiyi dövrdə də özünün ədəbi və tarixi məlumatlarına görə onu eşidənləri heyrdə qoyardı. Alimlər arasında xüsusi hörməti var idi.

Başqa məzhəbdə olanlara güzəşt edərdi, heç kəmin haqqı yox idi ki, isəviləri və müsəviləri incitsin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar fəzilət əhli olduğu üçün fərman verdi ki, zərdüştilərə əziyyət verməsinlər. Ondan sonra cahillər onları incitməyə cürət etmədilər.

**Fransız yazıçısı Jan Gevrin
“Xacə şah” tarixi romanından**

Qacarlar dövründə Oğuz tayfalarının tarixinə maraq göstərilmiş, onlar haqqında əsər yazılmışdır. Bu əsərdə Ağa Məhəmməd şah “Türk padşahı” adlandırılır, soyu Əfrasiyabdan, şanı Çingiz xandan, mətinliyi Səlcuqdan, əzmi Teymurdan almış şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

Faruq Sümər, görkəmli türk tarixçisi

“Ulu Tanrıya şükürlər olsun ki, Turan, İran, Rum ... və Hindistan türklərin böyük xanədanlarına verilib. Hər xanədanın öz ölkəsi ilə kifayətlənməsi ən yaxşı yoldur”.

Ağa Məhəmməd şahın özbək hökmdarına məktubundan

Xanlıqların yaranması Azərbaycanda iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə də öz təsirini göstərdi.

Bu təsir özünü ən çox nədə büruzə verirdi?

Xanlıqlarda torpaq mülkiyyəti formaları. Xanlıqlar dövründə də mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları vardı. Dövlət torpaqları isə xan ailəsinə məxsus torpaqlara birləşdirilmişdi.

Şerti torpaq mülkiyyəti forması kimi **tiyul** geniş yayılmışdı. Tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilirdi. Xan bu torpağı verərkən onu xüsusi sənədlə təsdiq edirdi. Tədricən tiyul irsi səciyyə alırdı.

Xanlıqlar dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyətini Səfəvilər dövründəki torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə edin.

Sosial qruplar. Vergilər. Azərbaycan xanlıqlarında sosial qruplar feodallar, kəndlilər, tacirlər və sənətkarlardan ibarət idi.

AZƏRBAYCANDA ƏSAS SOSIAL QRUPLAR

FEODALLAR	KƏNDLİLƏR	TACİRLƏR VƏ SƏNƏTKARLAR
<i>xan</i>	<i>rəiyyət</i>	
<i>sultan və məliklər</i>	<i>rəncbərlər</i>	
<i>elbəyilər</i>	<i>elətlər</i>	
<i>bəylər</i>		
<i>ruhanilər</i>		

Rəiyyət divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayır, onlar üçün ayrılan torpaqları becərir və feodallara, yaxud xəzinəyə vergi ödəyirdi. Öz torpağı olmayan rəncbərler xanın və digər feodalların mülklərində işləyərək yığılan məhsulun 1/3-ni götürürdülər.

Elatlar maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirməklə birbaşa tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular. Onlar xan qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdilər. Oturaq əhalidən fərqli olaraq, elatlardan alınan vergi nisbətən az idi.

Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi? Bu nə ilə bağlı idi?

Azərbaycan xanlıqlarında yenə də əsas vergi **malcəhət** idi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən **çöpbaşı** adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan **bağbaşı** adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi.

Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün ümumi qayda yox idi. Vergilər hər xanlıqda müəyyən və formalaşmış adətə görə yığılırdı. Bu isə vergiyığanların özbaşınalığı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kəndlilərin ağır güzəranı onların hakim zümərəyə qarşı mübarizəyə qalxmasına səbəb olurdu.

Sizcə, kəndlilər öz etirazlarını necə bildirirdilər?

“Hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr bağışlanırdı. Feodallar da xana hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoyundan, qırx puddan artıq düydən və s. ibarət olurdu”.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. “Qarabağ tarixi”

Necə düşünürsünüz, bütün bu xərclər kimin hesabına ödənilirdi?

Xanlıqların idarə edilməsi. Xanlıqların idarəetmə sistemi qismən dəyişikliklərlə Səfəvi və Əfşarlar dövlətlərinin idarəetmə

sistemi əsasında qurulmuşdu. Xanlıq hakimiyyətinin siyasi quruluşu təkhakimiyyətliyə əsaslanırdı. Onu qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan idarə edirdi. Xanlıqların əksəriyyətində xanın yanında məşvərətçi divan — **xan şurası** fəaliyyət göstərirdi.

Xanlıqlar inzibati cəhətdən **mahallara**, mahallar isə **kəndlərə** bölünürdü. Mahalları **naiblər** idarə edirdilər.

Şəhərlərin idarə edilməsində polis vəzifəsini icra edən **darğalara** böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Onlar şəhərdə və bazarda qayda-qanun yaratmalı idilər. Şəhərin idarəsində ustabaşılar da müəyyən rol oynayırdılar. Onlar sənətkarların inzibati, maliyyə, mülki məhkəmə məsələlərinə baxırdılar.

Xanlıqların idarə sistemində çalışanların xidməti xəzinə üçün toplanan vergilər hesabına ödənilirdi.

Orta əsr Avropa şəhərləri və XVIII əsr Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı və idarəetməsini müqayisə edin.

Şəhərlər. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Şəki, İrəvan, Urmiya, Xoy kimi qədim şəhərlər öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Bu dövrdə Şuşa (Pənahabad), Ağsu (Yeni Şamaxı) və Quba kimi yeni şəhərlər də meydana gəldi. Adları çəkilən bu şəhərlərin hərəsi bir xanlığın mərkəzi idi. Qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhərlərdə əhalinin əsas hissəsi kiçik evlərdə və zirzəmilərdə yaşayırdı.

Tez-tez baş verən feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları zamanı şəhərlərə ciddi ziyan dəyirdi. Ən böyük zərər Şamaxı şəhərinə dəymişdi. Köhnə Şamaxının ağ daşdan tikilmiş gözəl naxışlı binaları, məscidləri, hamamları və s. tikililəri dağıdılmışdı. Qısa müddət ərzində Köhnə Şamaxı və Yeni Şamaxı şəhərlərinin əhalisi tez-tez bir şəhərdən digərinə köçürülmüşdü. Bu vəziyyət əhalinin əlini soyudur, onları həvəsdən salırdı. Sakinlərin böyük bir qismi özü üçün böyük ev tikmək istəmirdi.

Şamaxı şəhəri XVIII əsrdə dəfələrlə işğala məruz qalsa da, xarici ticarətdə əhəmiyyətini itirməmişdi. Şamaxıda cəmləşən *Şirvan ipəyinə* xarici bazarlarda böyük ehtiyac var idi. İpək Avropanın və Asiyanın böyük şəhərlərinə ixrac edilirdi. Azərbaycan

canın bir çox şəhərlərindən, xüsusilə Gəncədən, Şəkiddən, Ərəşdən bura xam ipək gətirilirdi. Şamaxıya Rusiyadan, İrandan, Hindistandan, hətta uzaq Avropa ölkələri olan Hollandiya və İngiltərədən xam ipək və ipək parça almağa çoxlu tacir gəlir və satmaq üçün müxtəlif əşyalar gətirirdilər. İpəkçilik sayəsində Şamaxı şəhəri Qafqazın ən gur bazarına çevrilmişdi. Ona görə də Şamaxı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.

Bakı qalası digər xanlıqların paytaxtına nisbətən kiçik idi. Bakı özünün nadir tarixi abidələri ilə memarlıq sənəti muzeyini xatırladırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də **Gəncə** idi. Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. faydalı qazıntı növləri ilə zəngin idi. Bu, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları xaricə də ixrac edilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də **Təbriz** idi. Təbrizdən keçən ticarət və karvan yolları bu dövrdə də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

Müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz bir neçə dəfə qonşu xanlıqlar tərəfindən hücumlara məruz qalmışdı. Bu dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri **İrəvanda** nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

*Bakı. İçərişəhər
(rəssam A.Boqolyubov)*

İrəvan qalası. 1796-cı il (rəssam G.Sergeyeviç)

İrəvan şəhəri Qala, Şəhri (Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq adlanan dörd hissədən ibarət idi.

Şuşada məhəllə

XVIII əsrin ikinci yarısında yaranıb inkişaf edən şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi **Şuşa** şəhəri xüsusi yer tutur. Şuşa qalası bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənahəli xan istinadgah kimi həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirilmişdi. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənahəli xan və Qarabağın bir çox zadəgan və sənətkarları qalaya köçmüşdülər.

Əsgəran qalası

Şuşa şəhərinin qala-şəhər kimi xüsusiyyətlərini sadalayın.

Pənəhabad şəhərində Təbrizli, Əylisli, Qazançalı, Köçərli, Qurdlar, Culfalar və s. məhəllə adları vardı.

Şuşa qalasında xan sarayı, Şuşadan bir qədər uzaqda Əsgəran qalası tikildi. Bu qalada, əsasən, Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan əsgərlər yerləşdirilmişdi.

Şuşa şəhərindəki məhəllələrin adları nəyi sübut edir?

1. *Xanlıqlar dövründə torpaq mülkiyyəti formalarında nə kimi dəyişikliklər baş vermişdi?*
2. *Xanlıqlar dövründə sosial zümrələri xarakterizə edin.*
3. *Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini şərh edin.*
4. *Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.*
5. *XVIII əsrdə xanlıqların və şəhərlərin idarə edilməsinin səciyyəvi cəhətlərini şərh edin.*
6. *XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin.*

Zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olsa da, siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıkəsilməyən basqınları ölkənin inkişafına mane olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

Kənd təsərrüfatı. Əlverişli iqlim və münbit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüt, buğda, arpa, **çəltik*** və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq da müəyyən rol oynayırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələr bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ və Naxçıvanda inkişaf etmişdi. Quba və Bakıda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. Zəfərandan, əsasən, boyaqçılıqda, əczaçılıqda və yeyinti sənayesində istifadə olunurdu.

Çəltik sahəsi

Lənkəran xanlığında çəltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

* **Çəltik** — qabığı çıxarılmamış düyü (əkmək üçün)

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yaylaq-qışlaq həyatı sürən tayfalar məşğul olurdu.

Qarabağ xanlığında atçılıq təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri idi. Qarabağ atları qızılı rəngi, yaraşığı, dözümlülüüyü və qaçışı ilə şöhrət qazanmışdı. İngilislər bu atları hind süvari qoşunu üçün alırdılar.

Qarabağ atı

Sənətkarlıq. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların basqınından ehtiyat edərək bu yataqlardan istifadə etmirdilər.

Nə üçün yerli feodallar faydalı qazıntı yataqlarından istifadə edilməsindən ehtiyatlanırdılar?

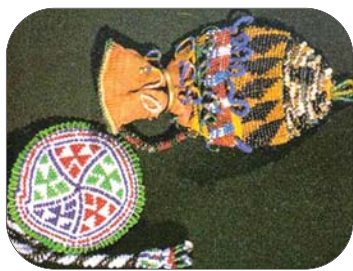
Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı şamaxılı Məhəmmədsəid xan atmışdı. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi. Şamaxı xanlığında Basqal, Müci və Lahıc kəndləri sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan ipək parçalar, kəlağayılar, mis qab-qacaq, həmçinin müxtəlif silahlar, o cümlədən tüfəng, xəncər və s. mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı.

Kəlağayı ipək sapdan toxunmuş qadın baş örtüyüdür. Şəki və Basqalda toxunan kəlağayılar böyük şöhrət qazanmışdı.

Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə idi. Bu

Kəlağayı

Muncuqlu tikmə

Güləbətin

Təkəlduz

dövrə qızılı və ya gümüşü saplarla tikilən **güləbətinin** və təkəllə tikildiyi üçün **təkəlduz** adlanan bədii tikmənin gözəl nümunələri yaranmışdır. Şəki təkəlduz sənətinin vətəni sayılır. Şəki də ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Muncuqlu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir.

Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdirmi?

Şəbəke

Taxta və rəngli şüşələrin birləşdirilməsi ilə yaranan şəbəke sənəti daha çox məscid, saray kimi memarlıq abidələrində istifadə edilirdi. Fiqurlarda yapışqan və mismardan istifadə olunmurdu. Taxtadan hazırlanan və rəngli şüşə ilə bəzədilən bu cür çərçivələr qapı və pəncərə yerinə istifadə edilirdi. Şəbəke sənətinin nümunələri Şəki xan sarayında və digər tarixi abidələrdə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlar iki qrupa bölünürdü: sənətkar emalatxanalarının (birliklərinin) üzvləri və ev şəraitində fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar.

Sizcə, nə üçün şəbəke sənəti bütün dünyanı heyrləndirir?

Sənətkar emalatxanaları əsnaf adlanırdı. Əsnaflar müxtəlif peşə və iş sahiblərini öz ətrafında birləşdirirdi. Şəhərlərdə toxucu, zərgər, dəmirçi, papaqçı, dulusçu, dərzi, tuluqçu və digər əsnaflar da var idi.

İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə xalq arasında sənət adı daşıyan məhəllələr mövcuddur. Şəkidə məhəllələrin adları belə idi: Şalbarlar (Şaltoxuyanlar), Sabunçular, Xarratlar, Zərgərlər, Dulusçular, Sandıqçılar, Çanaqçılar və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, başmaqçı, dabbağ əsnaflarının olması barədə məlumatlar vardır.

Bu məhəllə və küçələrin adları bizə hansı məlumatı verir?

Xalçaçılıq. XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq və dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu. Quba xalçaları nəinki Azərbaycanda, hətta dünya ölkələrində də şöhrət qazanmışdı. Bu regiona aid bəzi Çiçi xalçaları Viktoriya və Albert (London), Metropoliten (Nyu-York) muzeylərində nümayiş olunur.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Xalça Muzeyinə XVIII əsrə aid Qarabağın nadir “Xətai” xalçasını hədiyyə etmişdir. Bu xalça uzun illər boyu Avstriya və İtaliyada şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanılırdı.

“Xətai” kompozisiyası dünyada “Əjdahalı” kimi tanınan xalça tipinə aiddir. Orta əsrlərdə bu cür xalçalar yalnız Azərbaycanda – Qarabağ və Şirvanda toxunur, Böyük İpək Yolu ilə xarici ölkələrə göndərilirdi.

Qədim Azərbaycan xalçalarının dünyanın bir çox ölkələrində şəxsi kolleksiyalarda saxlanması nəyin göstəricisidir?

Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılan “Əjdahalı” xalça

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Al-əlvən boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (palaz, kilim, cecim, sumağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

Müasir dövrdə «Yerevan xalçası», yaxud «erməni xalçası» adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı sənətkarlar toxumuşlar.

Bu fakta öz münasibətinizi bildirin.

Bakının qədim İçərişəhər hissəsində zərif və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Bakının kəndlərində də gözəl xalçalar toxuyurdular. Bu xalçaları «Qobustan» adlandırırdılar.

XVIII əsrdə toxunmuş xalçaların bəzi nümunələri hazırda İstanbulun Türk və İslam Əsərləri Muzeyində saxlanılır.

Necə düşünürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

Ticarət. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı. Volqa–Xəzər ticarət yolunda isə Bakı limanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yolla həm Rusiyaya, həm də Rusiyadan Qərbi Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərə və Hollandiyanın bazarlarına çıxmaq olurdu.

Azərbaycan şəhərlərinin hamısında ticarətin bütün növləri üzərində böyük gömrük qoyulmuşdu. İri yaşayış məntəqələrində qala qapısından tutmuş, çay keçidlərinə, hətta dini ocaqlara gədən yollaradək xanın məmurları durur, gəlib-gedənlərdən **rəhdari** deyilən daxili gömrük vergisi toplayırdılar.

Sizcə, rəhdari gömrüyü ticarətin gedişinə necə təsir edirdi?

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində abbası, tümən, qran, şahı adlanan mis və gümüş pullar zərb olunurdu. Pul zərb olunan emalatxana **zərbxana** adlanırdı. Şuşa şəhərində zərb olunan və «Pənahabadi» adlanan pul nəinki Azərbaycanda, hətta qonşu ölkələrdə də işlənirdi.

Azərbaycan xanlıqlarında çəki və ölçü vahidləri müxtəlif idi. Demək olar ki, hər bir xanlığın özünəməxsus uzunluq ölçüsü və çəki daşları vardı. Bu isə həm xarici ölkələrlə, həm də ölkə daxilində ticarətin inkişafına ciddi maneçilik törədir və narazılığa səbəb olurdu.

- 1. Azərbaycanda qədim dövrdən inkişaf etmiş sənətkarlıq növlərini müasir zamanda qoruyub inkişaf etdirmək nə dərəcədə vacibdir? Müzakirə edin.*
- 2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər olmuşdu?*
- 3. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sənətkarlıq inciləri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.*
- 4. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda əmtəə təsərrüfatının inkişafını faktlar əsasında təsdiq edin.*

Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində

27

RUSİYANIN AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ İŞĞALINA BAŞLAMASI

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın işğalından ibarət idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı xammal mənbəyinə, Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışırdı.

Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planlarına hansı torpaqlardan başladı?

Rusiya və Qərbi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı planları. Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Azərbaycanı zəiflətmişdi.

Rusiya Şimali Qafqazı hələ tam ələ keçirə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın işğalı bu işi asanlaşdırar, dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün nəzərdə tutduğu siyasi məqsədlər nədən ibarət idi?

Bu dövrdə Avropa dövlətləri müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda geniş və kəskin bir hərbi mübarizəyə girişmişdilər. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Ona görə də onlar Rusiyanın bu ərazidə möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdılar. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi İngiltərənin Şərqdəki mövqeyinə, o cümlədən Ost-Hind şirkətinin inhisarına ağır zərbə endirə bilirdi.

İngiltərənin Cənubi Qafqazla bağlı planlarını təhlil edin.

Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşdirilmiş dövlətin olması vahid xarici siyasətin yeridilməsinə imkan vermirdi. Buna görə Azərbaycan xanlıqları özlərini qoruyub saxlamaq, xanlıqlar arasındakı münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikən müxtəlif qüvvələr ilə yaxınlaşmalı olurdular. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana qarşı başlıca təhlükə çar Rusiyasından gəlirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasəti Qacar şahlarının mənafeyinə toxunduğundan bu iki ölkənin münasibətlərinin kəskinləşməsində də Azərbaycan başlıca yer tuturdu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmamasının nəticələrini müzakirə edin.

Qazax, Borçalı, Şəmsəddil sultanlıqları, Loru və Pəmbək bölgələrinin işğalı. 1801-ci ilin əvvəllərində İngiltərə Qacarlar dövləti ilə siyasi və ticarət müqavilələri bağladı. Bu müqavilələri bağlamaqla İngiltərə Qacarlar dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. Qacarlar dövləti ilə İngiltərənin yaxınlaşmasını görən Rusiya hərəkətə keçdi.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Gürcü çarının hakimiyyəti ləğv edildi, rus qoşunlarının baş komandanı tərəfindən idarə olunan quberniya yaradıldı. Bu zaman Azərbaycanla bağlı böyük ədalətsizliyə yol verildi. Azərbaycanın torpaqları: Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları, Loru və Pəmbək bölgələri də bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlanıldı.

Rus çarı I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorinqə yazırdı: “Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli”.

“Azərbaycan tarixi”, 7 cildə, IV cild

Georgiyevsk müqaviləsi. 1802-ci ildə **Georgiyevsk*** şəhərində Rusiya hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş görüş keçirildi. Görüşdə Dağıstan feodal hakimlərinin nümayəndələri ilə yanaşı, Quba və Lənkəran xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Onlar Rusiya ilə Qacar sarayı arasında seçim qarşısında qalmışdılar. Bir qədər əvvəl Qacar sarayından göndərilən elçi onlara taxt-tacda Ağə Məhəmməd şah Qacarı əvəz etmiş Fətəli şahın hakimiyyətini qəbul etmək barədə fərman gətirmişdi.

Çar Rusiyasının Georgiyevsk müqaviləsini bağlamaqda məqsədi nə idi?

Georgiyevskdəki danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, «onu imzala-

* **Georgiyevsk** — Şimali Qafqazda yerləşir. 1802–1822-ci illərdə Georgiyevsk şəhəri Qafqaz quberniyasının mərkəzi olmuşdur.

yanlar öz arzusu ilə» Rusiyanın himayəsinə qəbul oluna bilərlər. Rusiya isə onların müstəqilliyinə toxunmayacaqdır.

Müqavilə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. məsələləri də nəzərdə tuturdu.

Müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər hərbi gücü olmayan Azərbaycan xanları çar Rusiyasının xanlıqların müstəqilliyinə toxunmayacağı barədə verdiyi vədlərə inandılar. Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən müdafiə edəcəyinə vəd verirdi. Bu heç də çar Rusiyasının xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması demək deyildi. Çar Rusiyası Azərbaycanın feodal hakimlərinin Rusiya işğalına müqavimət göstərmələrinin qarşısını belə yalan vədlərlə almaq istəyirdi.

I Pyotrun yürüşü zamanından ruslar erməni amilinə xüsusi əhəmiyyət verir və onlardan Azərbaycana qarşı casusluq fəaliyyətində istifadə edirdilər. İşğalçılar üçün lazımi casusluq məlumatlarının toplanması üçün ermənilər «xüsusi» fəallıq göstərirdilər. Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər çar Rusiyasının Qafqazdakı **irticaçı*** siyasətinə kömək etməklə məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün ümid edirdilər.

“Vərəndə məliki və Gülüstan məlikinin qardaşı oğlu Peterburqa gedərək çardan xahiş etmişdilər ki, ya “Qarabağ vilayətini” Rusiya himayəyə götürsün, “məliklərin təbəələrini məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinoqrad ətrafında yer ayırıb onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərsin”, ya da “Loruya qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gürcüstan çarına göstəriş versin”.

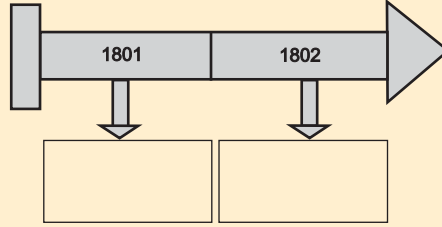
Tofiq Mustafazadə. “Qarabağ xanlığı”, səh. 181

* **İrticaçı** — siyasi düşmən, mədəniyyət və tərəqqi düşməni

Georgiyevsk müqaviləsi imzalandığı ilk günlərdən dəyərsiz bir kağıza çevrildi. Azərbaycan xanlıqları tezliklə Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin deyil, məhz çar Rusiyasının təcavüzünə məruz qaldılar.

1. *Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?*
2. *İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?*
3. *1802-ci ilin Georgiyevsk müqaviləsinin şərtləri nədən ibarət idi? Sadalayın.*
4. *XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.*
5. *Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.*
6. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.*

Gürcüstanda quberniya yaratdıqdan sonra çar hökuməti Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Bu işin icra edilməsi Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı təyin edilən general Pavel Sisianova tapşırıldı.

General Sisianov Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətini necə icra etdi?

Car-Balakənin və İlisu sultanlığının işğalı. Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanı kimi istifadə edərək Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı.

Car-Balakən camaatı Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Gürcüstandan gələn rus qoşunları Azərbaycanı tutmağa bu ərazilərdən başlayacaqdı. Ona görə də rus qoşunlarının komandanı **Sisianov** Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Nəyə görə rus qoşunu işğala Car-Balakəndən başladı?

Rusiyanın himayəsini könüllü olaraq qəbul etmiş gürcü çarlığının hərbi dəstələri də rus qoşun hissələri ilə birləşmişdi. 1803-cü ilin yazında rus əsgərlərinin gürcü dəstələri ilə birgə hücumu Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqavimətinə rast gəldi. Qanıx (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Əhəlinin müqaviməti qırıldı, Balakən yandırıldı. Car işğal olundu. Car-Balakəndən səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisə, general Sisianovun yanına gedib Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə «**Andlı öhdəlik**» sənədi imzaladı.

Sazişin şərtlərinə görə, camaat rus qoşunlarını öz ərazisində yerləşdirməli, çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq girov (əmanət) verməli idi. Car-Balakən daxili müstəqilliyini saxlayırdı. Öhdəliyi imzalasalar da, carlılar itaət şərtlərini yerinə yetirmədilər. 1804-cü ilin yanvarında ruslar yenidən hücum edib Carı yandırdılar.

Bundan sonra rus qoşunu Zaqatalaya doğru yeridi. Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar onların üzərinə hücum etdilər. Qanlı döyüşdə carlılar qələbə qazandılar, rus qoşununa başçılıq edən general Qulyakov öldürüldü. Salamat qalmış rus əsgərləri Muxax kəndinə geri çəkildilər.

Car ağsaqqalları ruslara hücum etmiş şəxslərin əfv olunması barədə xahişlə Sisianova müraciət etmişdilər. Sisianov carlıların xahişini rədd edərək onlara məktubunda yazmışdı: "...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edirəm. Gözləyin, gəlirəm, orada mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içalatını dartıb çıxaracağam..."

Azərbaycan tarixi, IV cild

Sisianovun cavab məktubu onun xarakteri və yerli əhaliyə münasibəti haqqında hansı təsəvvürləri yaradır?

Carlılar rus qoşunlarına müqavimətin yeni, daha ağır itkilərə səbəb olduğunu görərək mübarizəni dayandırdılar. Car-Balakənin işğalından sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya tabeliyini qəbul etdi.

Gəncə xanlığının işğalı. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi.

1803-cü ilin noyabrında Sisianov Şəmkirə çatıb, oradan Cavad xana məktub göndərirdi: «Gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam. Sizdən ikicə söz tələb edirəm, birini seçin: hə, ya yox». Cavad xan elə həmin gün cavab məktubu yazdı: «Müharibə etmək istəyirsənsə, mən hazır. Uğur isə Allahın əlindədir...»

Dekabrda Sisianov yenə Cavad xana təslim olmaq barədə məktub göndərüb təcili cavab istədi. Sisianovun bu hərəkəti Cavad xanı qəzəbləndirdi. O, cavab məktubunda yazırdı: «Nə hədlə belə danışırsan? Mən ki sənə tabe deyiləm! Həddini bil! O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyalından əl çək. Gəncəyə yalnız mənim meymətimin üstündən keçə bilərsən! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

Gəncənin müdafiəsi uğrunda qanlı döyüşlər başladı. Şəhərin yaxınlığında Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Düşmənin canlı və texniki üstünlüyü nəticəsində Cavad xan Gəncə istiqamətində geri çəkilməli oldu. Bundan sonra rus qoşunu Gəncəni mühasirəyə aldı. Mühasirə bir ay davam etdi. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu

*Rus qoşununun Gəncə qalasına hücumu
(rəssam A.Şarleman)*

*Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı
münasibətilə təsis etdiyi medal*

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə medal təsis etməsi nəyi göstərirdi?

*Gəncə müdafiəçilərinin qalxanı və dəbilqəsi
(Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi)*

Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular.

Qanlı döyüşlərdən sonra **1804-cü ilin yanvarında** Gəncə qalası rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu.

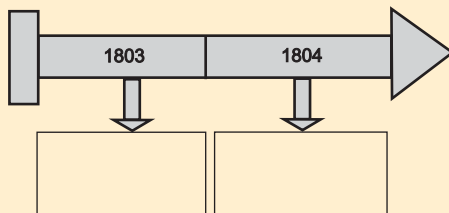
Gəncənin müdafiəsinə də yerli əhali ilə bərabər, qonşu Azərbaycan xanlıqlarından gəlmiş dəstələr də fəal iştirak etmişdilər. Hətta Qarabağ xanı Gəncənin müdafiəçilərinə iki top göndərmişdi.

İşğaldan sonra Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin adı dəyişdirildi və rus çarı I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Gəncəni tutmaqla Rusiya Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək üçün imkan qazandı.

1. «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də onun şərtləri baxımından təhlil edin.
2. Sizcə, Sisianov Cavad xana məktubunda «gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam» ifadəsi ilə nə demək istəyirdi? Müzakirə edin.
3. Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.
4. Verilmiş mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını təhlil edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Rusiyanın Gürcüstanı, Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan xarici dövlətlərin narahatlığına səbəb oldu. Hər bir dövlət bu işğala bacardığı qədər mane olmağa çalışdı.

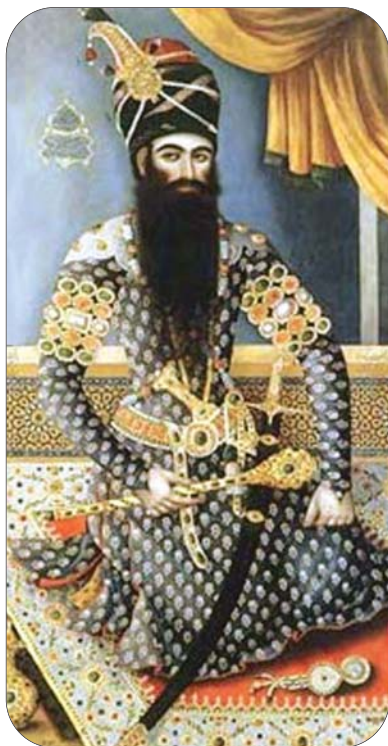
Xarici dövlətlərin bu səyləri nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqları hərbə meydan olur. Qacar dövləti Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə razılaşmaq istəmirdi. **1804-cü ildə** Fətəli şah Rusiyadan öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və iki dövlət arasında müharibə başlandı. Qacarlar dövlətinin müharibəyə başlaması ilə Azərbaycan xalqının Rusiya işğalına qarşı mübarizəsi genişləndi. Qazax və Borçalıda, Car-Balakəndə üsyanlar baş verdi.

Car-Balakən və Gəncə xanlığının işğalından sonra çar Rusiyasının əsas hədəfi **İrəvan xanlığı** idi. Osmanlı və Qacar dövlətləri, həmçinin Rusiyanın işğal etdiyi Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan qalası strateji əhəmiyyət daşıdığına görə mühasirəyə alındı. Qalanın müdafiəsinə İrəvan xanı **Məhəmməd Hüseyn xan Qacar** başçılıq edirdi. İrəvanlılar qəhrəmancasına müdafiə olunmaqla yanaşı, qəfil hücumlar edərək rus qoşununu ağır itkilərə məruz qoydular. Rüşvayçı məğlubiyyətlə üzləşən rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu.

*İrəvan xanı Məhəmməd
Hüseyn xan Qacar*

Fətəli şah Qacar

Kürəkçay müqavilələri. İrəvanın uğursuz mühasirəsindən sonra geri qayıdan Sisianov Gürcüstanda və Azərbaycanın şimal-qərbində baş verən üsyanları yatırdı. Bundan sonra o, Azərbaycan torpaqlarının işğalını davam etdirdi. Yeni işğal hədəfləri **Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları** idi.

Sisianov Qarabağlı İbrahimxəlil xana məktub göndərərək xanlığın Rusiya tabeliyinə keçməsinə tələb etdi. Sisianovun tələbini müzakirə etmək üçün İbrahimxəlil xan bütün bəylərin iştirakı ilə şura çağırıldı. Şurada iştirak edən bəylər tələbi rədd etdilər. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan isə daxili müstəqilliyinin saxlanılması barədə Rusiyanın verdiyi vədə güvənərək Sisianovla görüşməyə razılıq verdi.

İbrahimxəlil xanın ruslara bəslədiyi etimad onun məhvində səbəb oldu. Bir il sonra o, ailəsi ilə birlikdə rus hərbiçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, “bəzi bədniyyət adamlar xanı mayora (rus mayoru Lisaneviç nəzərdə tutulur) elə şərləmişdilər ki, mayor gecə ikən bir dəstə döyüşçü ilə onun məskəninə yollandı, burada fələyin zalım hökmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü”.

Azərbaycan tarixi, IV cild

General Sisianov və İbrahimxəlil xan Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayın sahilində **1805-ci il mayın 14-də** müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən, xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadıq qalmaq tələbi qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində, xan sülaləsinin öz ərazilərində hakimiyyətini bütün zamanlar üçün təsdiq edirdi, lakin hər dəfə hakimiyyətə gələn xan varisləri

çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi, hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə xərac ayırmağı öhdəsinə götürdü. Bir həftə sonra İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə onun qohumu Şəki xanı Səlim xanla da belə bir müqavilə imzalandı.

Şahbulaq qalası və Zəyəm yaxınlığında döyüşlər. 1805-ci il iyunun ortalarında şahzadə Abbas mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşunu Qarabağa daxil olub, rus qarnizonunun yerləşdiyi **Şahbulaq qalasını** mühasirəyə aldı. Abbas mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Rus qarnizonunun komandiri təslim tələbini qəbul edib, özü gecə ikən gizlicə qalanı tərk etdi. Sonra Qacarların qoşunu Qazaxa daxil oldu. Abbas mirzə yerli əhalinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, bəyanatla kəndxudalara müraciət edərək Qazax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyana çağırırdı. Yerli əhali şahzadəyə rəğbət bəsləyir, ona kömək etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər.

Ruslar iyulun 27-də **Zəyəm yaxınlığındakı** Qacarlar ordusunun düşərgəsinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı Abbas mirzə yaralandı və ordusuna geri çəkilmək əmri verdi. Şah qoşunu geri çəkilib Xudafərin körpüsünü keçdi. Qacar qoşunlarının 1805-ci ilin yayında hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluğu nəticəsində ruslar Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Şamaxı xanlığının işğalı. Qarabağ və Şəki xanları ilə müqavilə bağlayan Sisianov Şirvanlı Mustafa xandan da Rusiya təbəəliyinə keçməyi tələb etdi. Mustafa xan öz şərtlərini irəli sürərək, bu şərtlərin qəbul olunacağı halda Rusiya təbəəliyinə keçəcəyini bildirdi. Sirvan xanı qonşu Azərbaycan xanlıqları

Şahzadə Abbas mirzə

üzərində onun hakimiyyətinin tanınması şərtini qoyur, illik bac verməkdən boyun qacırır, daxili idarədə müstəqilliyi barədə təminat və özünə daimi məvacib təyin olunmasını tələb edirdi.

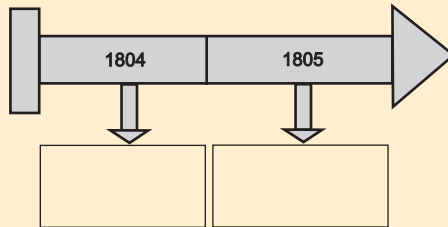
Mustafa xanın mövqeyinə münasibət bildirin.

Mustafa xanın irəli sürdüyü şərtlərlə razılaşmayan Sisianov Şamaxı üzərinə yürüş etdi. Müqavimət üçün kifayət qədər hərbi gücə malik olmayan Mustafa xan vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb Rusiya təbəəliyinə keçməyə hazır olduğunu bildirdi. 1805-ci ilin sonunda Şamaxı xanı ilə müqavilə imzalandı.

Şamaxı xanlığı digər xanlıqların arasında mərkəzi mövqe tuturdu. Bu baxımdan onun ərazisi böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi. Şamaxı xanlığının tabe edilməsi ilə Azərbaycanın bütün şimal ərazilərini ələ keçirmək asanlaşdı.

1. Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.
2. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.
3. 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.
4. Mətnə əsasən Rusiya–Qacarlar müharibəsində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı zorakılıq və ədalətsizliyi müzakirə edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra Bakıya yol açıldı. Rus qoşunlarının baş komandanı hələ 1805-ci ilin əvvəlində Bakını ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərmişdi.

Sisianovun məqsədinə çatmasına kim mane oldu?

Sisianovun öldürülməsi. Rusların növbəti hədəfi Bakı xanlığı idi. Sisianov Bakıya üz tutdu. O, yolda olarkən Bakı dənizdən rus donanmasının hücumuna məruz qaldı. Ruslar Bakıya **desant*** çıxardılar. Onların Bakı qalasını təslim etmək tələbinə Bakı xanı rədd cavabı verdi. Qalanın xoşluqla təslim edilməyəcəyini görən ruslar qalanı atəşə tutdular. Xanlığın mühüm strateji məntəqələri ələ keçirildi. Bakı hakimi Hüseynqulu xan Qacar sarayına müraciət edib kömək istədi. Şahzadə Abbas mirzə dərhal Bakı xanına kömək göndərdi. Qubalı Şeyxəli xan da öz hərbi qüvvələri ilə Bakı xanının köməyinə gəldi. Bütün bunlar rus desant dəstəsinin vəziyyətini çətinləşdirib onları geri çəkilməyə vadar etdi.

Böyük qoşun dəstəsi ilə Şamaxı tərəfdən irəliləyən Sisianov 1806-cı ilin əvvəlində Bakının iki kilometrliyinə çatıb dayandı. O, qalanın təslim edilməsini tələb etdi və Hüseynqulu xana Bakı xanlığının Rusiyadan tam asılı hala salınmasını nəzərdə tutan müqavilə layihəsi göndərdi.

* **Desant** — hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün gəmi, təyyarə və başqa vasitələrlə düşmən torpağına çıxarılan qüvvə

İşğalçı general Sisianovun öldürülməsi (M.Andreyev)

Rus komandanlığı Bakı və Dərbənd qalalarının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. General Qlazenap 1806-cı il mayın 3-də çarə yazırdı: "Nə qədər ki, Bakı alınmayıb, o vaxtadək Şirvan və Qarabağdakı nailiyyətlər həmişəlik təhlükədə olacaqdır".

Azərbaycan tarixi, IV cild

Hüseynqulu xan rusların təklif etdiyi şərtləri qəbul etdiyini və Bakının açarlarını şəxsən təqdim etmək üçün qaladan çıxıb Sisianovla görüşmək istədiyini bildirdi. Görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisianovu öldürdü. Sisianovun ölüm xəbəri rus qoşununun Bakıya hücumunu təxirə saldı.

Sisianovun cəzalandırılmasına münasibət bildirin.

Sisianovun öldürülməsindən sonra Cənubi Qafqazda şərait mürəkkəbləşdi. Xanlar tərəddüd etməyə başladılar. Şahzadə Abbas mirzə yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək istədi. Qacar qoşunu yenidən fəallaşdı, lakin Abbas mirzənin söylərinə bax-

mayaraq, ruslar mövqelərini əllərində saxlaya bildilər. Bundan sonra rus komandanlığı Azərbaycanın şimalındakı digər ərazilərin işğalını davam etdirdi.

Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı. 1806-cı ilin iyununda rus qoşunları Quba xanına tabe olan Dərbəndi tutub Bakıya yönəldi. Rus generalı Bakı sakinlərinə müraciət göndərdi. Müraciətdə əhaliyə toxunulmazlıq vəd olunurdu. Hüseynqulu xan qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olmasını nəzərə alıb Qacarların sarayına getdi.

1806-cı ilin payızında Bakı və Quba xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. Beləliklə, Lənkəran, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, Azərbaycanın şimal ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Çar hökuməti Quba və Bakı xanlıqlarını ələ keçirdikdən sonra Fətəli şah Qacarla sülh bağlamağa can atırdı, çünki rus komandanlığı Osmanlı dövləti ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu görürdü. Çar hökuməti müvəqqəti barışıqın imzalanmasına belə razı idi, lakin danışıqlar uzandı.

1808-ci ildə rus qoşunu yenidən İrəvan üzərinə hücumla keçdi və onu mühasirəyə aldı. Uzun sürən mühasirə rus qoşunu üçün uğursuz oldu. Abbas mirzənin başçılığı ilə Qacar qoşunu 1809-cu ildə Qarababa kəndi yaxınlığındakı döyüşdə rus qoşunlarını məğlub etdi.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində üsyanlar. 1806-cı ildə Qarabağlı İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən dərhal sonra şəkili Səlim xan Rusiya ilə əlaqələri kəsdi. O, əhalini üsyana qaldırdı və rus qoşunlarını xanlıqdan çıxardı. Bundan ruhlanan Car-Balakən camaatı da üsyan etdi. Rus komandanlığı Şəki xanlığındakı üsyanı yatırmaq üçün hərbi hissələr göndərdi. Şəki yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Səlim xanın dəstələri məğlubiyyətə uğradı.

Rus qoşunu Şəki şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər sakinləri müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Bununla belə, əhalinin müqaviməti qırıldı və ruslar Şəkini ələ keçirdilər. Səlim xan Qacarlar sarayına getdi.

Şəkini işğal etdikdən sonra rus qoşunu Car-Balakən üsyanını da yatırdı, lakin bir general daxil olmaqla, xeyli əsgər itirdi. Tezliklə bu üsyan da yatırıldı.

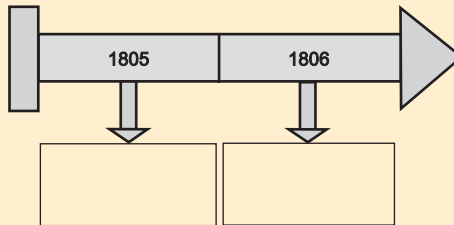
Yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan da Rusiyaya qarşı idilər. Onlar bağlanmış müqavilələrin əbədi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlamışdılar.

1810-cu ilin yayında xalqın yardımına arxalanan Quba hakimi Şeyxəli xan rus qoşununu Gilgilçay üzərində məğlub etdi, ona köməyə gələn rus hərbi hissələrini də geri oturtdu. Rus generalı Şeyxəli xanı tutub gətirən və ya öldürən adama böyük məbləğdə mükafat verəcəyini bildirsə də, istəyinə nail olmadı, çünki Quba əyalətinin əhalisi üsyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxu Rusiya tabeliyindən çıxıb Şeyxəli xana qoşulmuşdu. Şirvanlı Mustafa xan Qubadakı çıxışa yardım göstərirdi.

Quba üsyanı çar komandanlığını qorxuya saldı. Komandanlıq üsyanın daha da genişlənməsindən bərk narahat oldu. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün digər bölgələrdən rus piyada qüvvələri və atlı qoşun hissələrini göndərdi. Döyüşlərdə Şeyxəli xan məğlub oldu, üsyan yatırıldı, lakin işğal edilmiş bütün ərazilərdə Azərbaycan xalqı müharibəni davam etdirir, kütləvi itaətsizlik göstərirdi.

1. *Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.*
2. *Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini ifşa edirdimi? Əsaslandırın.*
3. *Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.*
4. *Rusiyanın həm Qacarlar, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.*
5. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.*

Osmanlı dövləti 1806-cı ilin sonunda Rusiyaya müharibə elan etdi. Şah öz qüvvələrini Osmanlılarla birləşdirib hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyəti ilə Azərbaycana gəldi.

Bu şəraitdə Azərbaycanda hansı hadisələr baş verdi?

Rusiyanın Lənkəran xanlığını işğal etməsi. Şah hökuməti İngiltərədən yardım alaraq, barışıqdan imtina edir və fəal surətdə hücumu hazırlayırdı. İngilislər Fətəli şahı inandırırırdılar ki, Rusiyanın vəziyyəti xeyli mürəkkəbdir, Napoleon Rusiya üzərinə hücumu hazırlayır, ona görə də çar hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan qərbə göndərir.

İngilislərin bu cür təbliğatı Fətəli şahı ruslara qalib gələcəyinə inandırmışdı. Şah yeni müharibədə dini amildən də istifadə etmək istəyirdi. Bu məqsədlə ruhanilərin başçısını çağıraraq ruslara qarşı cihad — «müqəddəs müharibə» barəsində fətva verməyi tapşırırdı. Təbrizdə ali ruhanilər moizəçilərin böyük qrupunu topladı və onlara təlimat verib Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə göndərdilər.

Rusiyanın Qacarlarla danışıqlara can atmasının səbəbləri nə idi?

1812-ci ilin əvvəllərində hərbi əməliyyatlarda da şah ordusu uğur qazandı. Abbas mirzənin ordusu Qarabağda, **Sultanbud** yaxınlığında rus qoşununu məğlubiyyətə uğratdı. Bu qələbə şah əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi.

Sultanbud yaxınlığındakı döyüşün təsviri (Ermitaj muzeyi. Rusiya)

Həmin ilin yayında Rusiya ilə Fransa arasında müharibə başlandı. Abbas mirzə Rusiyanın əsas qüvvələrinin Napoleona qarşı yönəldilməsindən istifadə etmək istədi və bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirdi. O, ilk növbədə, rusları Qarabağdan qovub çıxarmağı düşünürdü, lakin Abbas mirzənin bu planı həyata keçmədi. Onun hərbi qüvvələri Aslandüz yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edildi.

Abbas mirzənin bu məğlubiyyətindən sonra rus komandanlığı öz qoşunlarına şahzadənin qoşununu Lənkəran xanlığından sıxışdırıb çıxarmağı əmr etdi. Xəzər donanması da bu məqsədlə Lənkəran sahillərinə göndərilmişdi. Rusların Lənkəran qalasını təslim etmək barədə dəfələrlə etdiyi təklif qəti şəkildə rədd olundu.

Ruslar dekabr ayında Araz çayını keçib Muğan istiqamətində irəlilədilər. Lənkəran xanlığı ərazisinə daxil olan rus qoşunları ciddi müqavimətə rast gəldilər. Lənkəran qalası mü-

Lənkəran qalasının alınması (rəssam Frans Rubo)

hasirəyə alındı. Qala toplardan fasiləsiz atəşə tutuldu, lakin qalanın müdafiəçiləri Qacar ordusunun sərkərdəsi Sadıq xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müqavimət göstərdilər. Rus ordusunun komandanı, rus hərbi dairələrində öz döyüş bacarığı ilə ad qazanmış general İ.Kotlyarevski ölümcül yaralandı. Buna baxmayaraq, **1813-cü il yanvarın 1-də** Lənkəran xanlığı işğal edildi.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması. 1813-cü ilin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda hərbi və mülki işlər üzrə canişini sülh haqqında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Məmur qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərti ilə sülh bağlamağa hazırdır, bu isə şah sarayını razı salmırdı.

Şah sarayı öz casuslarını Azərbaycana göndərərək yerli feodalları şah qoşunlarına kömək göstərməyə çağırırdı, lakin şah hökumətinin söyləri nəticəsiz qaldı. Artıq aydın idi ki, heç bir qüvvə rus qoşunlarının ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinə

mane ola bilməz. Şah Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləyə biləcəyindən qorxaraq sülh danışıqlarına başlamaq qərarına gəldi.

Şah hökuməti nə üçün danışıqlara başlamağa razılaşdı?

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda, Gülüstən kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. ***Gülüstən müqaviləsinə*** görə, şah dövləti Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalını tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Fətəli şahın hakimiyyəti altında qaldı. Qacarlar Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququnu tanıdı. Qacarlar dövlətinin ərazilə-

*“Gülüstən müqaviləsi”nə görə sərhədləri göstərən xəritə.
Xəritəni general Pottonun redaktəsi altında N.S.Anosov tərtib etmişdir.
(Tiflis, 1902)*

rində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu.

Gülüstan kəndi harada yerləşirdi? Həmin yerin bugünkü vəziyyəti haqqında nə demək olar?

Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın şimal ərazilərinin (Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla) çar Rusiyası tərəfindən istilasını təsdiq edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi başa çatdı.

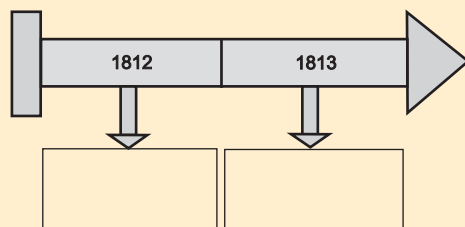
Şah hökumətinin Azərbaycanın cənub əraziləri ilə bağlı siyasətinin səbəblərini izah edin.

Gülüstan müqaviləsindən sonra şah hökuməti Azərbaycanın cənub əyalətlərində Maku, Urmiya və s. kimi güclü xanlıqlardan başqa, qalanlarını ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş, vilayət hakimlərinədək şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı.

Fətəli şah zamanından onun hakimiyyəti altında olan Azərbaycan əraziləri «vəliəhd əyləşən yer», Təbriz isə «səltənət evi» əhəmiyyəti daşıyan ikinci paytaxt rolunu oynamağa başladı.

1. İngiltərənin Rusiya–Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.
2. Qacarlara çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.
3. Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.
4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

5. *Gülüstan müqaviləsini bağlayan tərəflər arasında gələcəkdə ziddiyyət yarada biləcək müddəaları göstərin.*

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və sahilə yan almaq hüququ verilir. Həm də gəmi qəzası zamanı dostluq köməyi edilməlidir.	
Rus tacirlərindən Qacar dövlətinin şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallara görə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın.	
İndiyədək Rusiya imperiyası və Qacar dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa Gülüstan müqaviləsi ilə bu gündən etibarən və gələcəkdə son qoyulur.	
Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları – Gəncə, Şəki, Qarabağ, Quba, Bakı, Lənkəran Rusiyaya ilhaq edilir.	
Naxçıvan və İrəvan xanlıqları, Araz çayından cənubdakı bütün Azərbaycan xanlıqları Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatılır.	
Rusiya imperatoru şahənşaha öz qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək üçün vəliəhdə, lazım gəldikdə, kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən Qacarlar dövlətinin işinə qarışa bilməsin və Qacar sarayı möhkəmlənsin.	

Rusiya Azərbaycanın işğal edilmiş şimal ərazilərində möhkəmlənmək üçün, ilk növbədə, burada öz idarəçilik sistemini tətbiq etdi.

Bəs yeni idarə forması nə ilə fərqlənirdi?

Xanların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması. Komendant idarə üsulunun yaradılması. Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalından sonra çar hökuməti bir sıra dəyişikliklər etdi. Qarabağ, Lənkəran, Şəki və Şamaxı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı. Xanlıqların daxili müstəqilliyi saxlanılsa da, xanların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdı. Xanlara general rütbəsi verilmişdi. Onlar çar Rusiyasının generalları hesab edilirdilər və Qafqazın baş hakiminə təbə idilər.

Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın oğlu, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov Tiflisə hərbi qulluğa dəvət olunmuş, 1819-cu il dekabrın 20-dən Baş qərargahın dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə tərcüməçi kimi xidmətə başlamışdı. Həmin illərdə Gəncədə, Car-Balakəndə, Qubada tez-tez çar üsuli-idarəsinə qarşı kəndli üsyanları olurdu. Yerli məmurlar tərəfindən incidilən, ağır vergilərdən imtina edən yoxsul kəndlilərin tərəfini saxlayan Abbasqulu ağa Bakıxanovdan baş hakim Yermolovun xoşu gəlmirdi. Azərbaycanlı bəyin, ağanın, xanın qanuni hüququnun sıxışdırılması, torpağının əlindən alınıb komendantlara verilməsi bir ziyalı kimi, əsilzadə kimi Abbasqulu ağa Bakıxanovu bərk narahat edirdi.

Şəmistan Nəzirinin “Azərbaycan generalları” kitabından

Gəncə və Bakı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi ləğv edilmiş, əvəzində komendant idarə üsulu yaradılmışdı.

Rusiyanın tərəfinə keçmiş xoylu Cəfərqulu xan Şəki xanı təyin edildi. O özünün keçmiş Xoy xanlığı əhalisinin bir hissəsini Şəkiyə köçürdü. Azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olan bu köçkünlər Şəki şəhərinin ətrafında bir neçə kənd saldılar.

Quba xanlığında yerli bəylərdən ibarət *əyalət şurası* təşkil olundu. Keçmiş Bakı xanı **II Mirzə Məhəmməd xan** şuranın sədri təyin edildi. Şura formal xarakter daşıyır, rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Əslində, bu da komendant idarə üsuluna keçid idi. Rus əsgərləri Qubada soyğunçuluqla məşğul olurdu. Əyalət şurası bu özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi.

Xanlıq idarəetmə sistemi, formal da olsa, saxlanılmış xanlıqlarda xan idarə üsulu uzun sürmədi. **1819–1826-cı illər** arasında çar hökuməti bu xanlıqları ləğv edib, əyalətlərə çevirdi, komendant idarə üsulu tətbiq etdi. Bu əyalətlərə rəhbərlik üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olan *«Müsəlman əyalətləri rəisliyi»* yaradıldı. Bu idarənin başında alban əsilli rus generalı V.Mədətov dururdu.

Çar hökuməti nə üçün, formal da olsa, xanlıqların saxlanılmasını Rusiyanın planlarına maneə hesab edirdi?

İşğal olunmuş xanlıqların ərazisində altı əyalət, iki dairə və iki distansiya yaradıldı. Əyalətlərin və dairələrin başında Qafqazın baş hakimi tərəfindən təyin edilən komendantlar dayanırdı.

«Hökmdarın taleyi» filminə baxın. Filmin süjet xəttini və tarixi dövrü müzakirə edin.

Çar Rusiyanının irticaçı siyasəti öz iç üzünü göstərdi. Azərbaycanda xanların, bəylərin, ağaların və başqa yerli hakimlərin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Onların ölkədən çıxıb getməsi üçün hər cür fitnəyə əl atırdılar. Vətəni tərk edən xanların və onların varislərinin torpaqları, mülkləri xəzinənin (dövlətin) ixtiyarına verilir, ayrı-ayrı rus və erməni hərbiçiləri tərəfindən

ələ keçirilirdi. General Mədətov Qarabağda o qədər torpaq ələ keçirmişdi ki, ən böyük mülkədara çevrilmişdi. Özünün Qarabağ mülklərinin nəslindən olduğunu bəyan edən Mədətov ağgözlük etməkdə həddi aşmış və bu əməllərinə görə məhkəməyə verilmişdi.

Rusiya hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi tədbirləri. Çar Rusiyası istila etdiyi Azərbaycan torpaqlarında iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Əsas tədbirlərdən biri cənuba qaçıb getmiş və ya əsir götürülmüş əhəlinin geri qaytarılması idi. Çar hökuməti bununla vergi verən əhəlinin sayını artırmağa çalışırdı.

Əhəlinin sayının Rusiyanın iqtisadi maraqlarına nə kimi təsiri vardı? Əsaslandırın.

Çar Rusiyası Azərbaycanın təbii sərvətlərini mənimsəməyə başlamışdı. Neft mənbələri, duz gölləri, balıq vətəgələri, zəy mədənləri və başqa sahələr ələ keçirilmiş və iri tacirlərə icarəyə verilmişdi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzi olan Şəkinin ipəyi Rusiya sənayesinə yönəldilmişdi.

Bir sıra əyalətlərdə taxıl ehtiyatının az olmasına baxmayaraq, Rusiya hakim dairələri rus qoşunlarının tələbatını yerli əhəliyə ödətdirirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şirvan xanlıqları xəzinəyə minlərlə **pud*** taxıl vermişdi.

Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Rusiya Azərbaycana ucuz xammal və bahalı satış bazarı kimi baxırdı, lakin çar hökuməti hələ bu məsələ ilə bağlı müəyyənləşmiş layihələr tətbiq etmirdi.

Bu gün Rusiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələr necə inkişaf edir?

Cənubi Qafqaz Avropa–Asiya ticarətində Rusiya üçün hələlik ötürmə məntəqəsi kimi əhəmiyyətli idi. Bu mövqeyinə

* **Pud** — təqribən 16,4 kq-a bərabər çəki vahidi

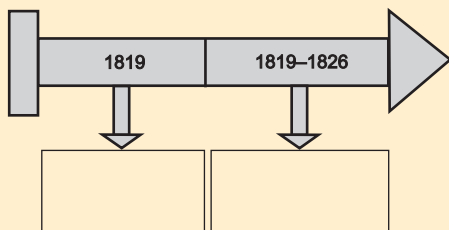
uyğun olaraq, çar hökuməti Cənubi Qafqazda güzəştli tarif tətbiq etdi. Bu tarifi tətbiq edilməsindən sonra Cənubi Qafqaz tacirlərinin Avropadakı əməliyyatları dörd dəfə artdı. Rusiya yarmarkasının dövriyyəsi isə müvafiq surətdə azaldı. Buna görə də yeni tarif mərkəzi Rusiyanın ticarət və yetişməkdə olan sənaye burjuaziyasının ciddi narazılığına səbəb oldu.

1. *Formal idarəçiliyi saxlanılmış xanlıqların ləğv edilməsi prosesini izah edin.*
2. *Azərbaycanın hakim dairələrinin hüquqları necə məhdudlaşdırılırdı? Təhlil edin.*
3. *Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyətini müzakirə edin.*
4. *Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda böyük iqtisadi layihələr həyata keçirməsinin səbəblərini izah edin.*
5. *XVIII əsrin əvvəllərində və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirləri cədvələ yazaraq ümumi mənzərəni təsvir edin.*

XVIII əsrin əvvəli	XIX əsrin əvvəli

6. *Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.*

*Gülüstən müqaviləsini özü üçün
rüşvayçılıq hesab edən Qacarlar dövləti
bununla barışmaq istəmirdi.
Şahzadə Abbas mirzə Rusiyaya qarşı
yeni müharibəyə hazırlaşdı.*

*Azərbaycan torpaqlarının işğalı necə davam
etdi?*

Abbas mirzənin ordunu yenidən qurması. İngiltərə Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəmir və buna mane olmaq üçün şahı yeni müharibəyə təhrik edirdi. İngiltərə hökuməti Fətəli şahı vəd etmişdi ki, Gülüstən müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərə yenidən baxılmasına nail olacaqdır.

İngiltərə şah hökumətinə maliyyə yardımını göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öhdəliyini bir daha təsdiq edərək Qacar ordusu üçün yeni təlimatçı zabitlər, silah-sursat, Təbrizdə fəaliyyət göstərən, silah hazırlayan müəssisə üçün avadanlıq göndərməyə başladı.

*Nəyə görə Gülüstən müqaviləsi
şah dövlətini qane etmirdi?*

XIX əsrin 20-ci illərində ingilislər şahı pulla, silahla və sursatla göstərdikləri yardımını daha da gücləndirdilər. İngilis zabitləri sərhəd qalalarını möhkəmləndirdilər. Tehrandə və Təbrizdə metaltökmə müəssisələrinin əsası qoyuldu, Təbrizdə barıt istehsalı nizamə salındı. Şahzadə Abbas mirzə ingilislərin köməyi ilə öz ordusunu yenidən qurdu.

Qacar döyüşçüsü

Qacar ordusunun hərbi paradı (1816-cı il)

Sizcə, İngiltərə təhrik etməsə, Qacarlar yenidən Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşardımı?

Aleksey Yermolovun Qacar sarayına səfəri. 1817-ci ildə Rusiya Yermolovun başçılığı ilə Qacar sarayına nümayəndə heyəti göndərirdi. Nümayəndə heyətinə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri haqqında müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Şahzadə Abbas mirzə rus nümayəndə heyətinin gözünü qorxutmaq məqsədilə onların qarşısına yeni qurulmuş ordusundan bir hissə göndərmişdi. Yermolovu yolboyu ingilis zabitləri müşayiət edirdi.

Yermolov Qacarlar sarayında soyuq qarşılandı. Tərəflərin görüşündə ingilis səfiri də iştirak edirdi. Elə ilk danışıqlarda şah tərəfi Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Qacarların müharibəyə hazırlaşdığına əmin olan general Yermolov səfərini başa çatdırıb geri qayıtdı.

Qacarlar dövləti müharibədə Osmanlı dövlətindən kömək almağa ümid edirdi. **1823-cü ildə** onlar arasında müqavilə bağlandı. İngilislərin köməyiylə Cənubi Qafqazda kəşfiyyat işləri təşkil edildi. Bunda məqsəd müharibənin başlanması ilə yerli əhalini Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq idi. 1825-ci ilin sonunda imperiyada baş verən siyasi gərginlik və Dekabristlər üsyanı çar hökumətini ehtiyatlı davranmağa məcbur etdi. Belə bir şəraitdə Rusiya höku-

məti müharibəyə girməkdən çəkindi və 1826-cı ildə yenidən şahın yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Bu dəfə Rusiya Qarabağın və Lənkəran xanlığının bir hissəsini güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirdi, lakin şah hökuməti müharibə etməkdə israrlı idi.

Müharibənin başlanması. 1826-cı ildə Abbas mirzənin ordusu şimala doğru hərəkətə başladı. Onun planı qəflətən Qarabağa daxil olub Şuşanı ələ keçirmək, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etmək idi.

Abbas mirzənin Azərbaycana yürüşü ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşü arasında ümumi cəhəti izah edin.

Ordunun bir hissəsi Gəncəyə tərəf hərəkət etdi, digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi. Qacar ordusu ilə birgə Gəncə xanı Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Bakı xanı Hüseynqulu xan, şamaxılı Mustafa xan və başqaları da gəlirdilər.

Öz keçmiş xanlarının gəldiyini eşidən əhali onlara kömək məqsədilə üsyan qaldırdı. Üsyan ümumi xarakter daşıyırdı, yəni əhəlinin bütün təbəqələri üsyanda iştirak edirdi.

Üsyan Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş bütün ərazisini əhatə etdi. Gəncəlilər buradakı rus qarnizonunu darıma-dağın etdilər. Şəhər işğalçılardan azad edildi. Sonra Uğurlu xan tərəfindən Şəmşəddil də azad edildi. Üsyan Gürcüstana ilhəq edilmiş Borçalını da əhatə etdi.

Şah ordusu bütün Qarabağ mahallarını tutub, Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Şuşanın uzunmüddətli mühasirəsi bu əməliyyatın taleyini rusların xeyrinə həll etdi.

Şuşa qalasının məğlubedilməzliyini başqa hansı tarixi hadisə təsdiq edir?

Rus hərbi komandanlığı Bakıya böyük əhəmiyyət verirdi. Bakı limanı Həştərxanla daimi əlaqə saxlanılmasında, rus ordusunun döyüş sursatı və ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Ona görə də Abbas mirzə Bakını ələ keçirmək, rus ordusunun təchizatını pozmaq və onu mərkəzdən təcrid etmək istəyirdi.

Hüseynqulu xan Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı. Abbas mirzə onun köməyinə yeni qüvvələr göndərirdi, lakin Hüseynqulu xanın bütün cəhdləri uğursuz oldu.

Beləliklə, üç qala-şəhər: Şuşa, Quba və Bakı istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün şimal torpaqları işğalçı qoşunlardan azad edildi.

Tezliklə çar Rusiyası Azərbaycanı yenidən işğal etmək məqsədi ilə əlavə hərbi qüvvələr gətirdi. Rus hərbi hissələri Gəncə üzərinə yeridi. Gəncəyə gedən yolun üstündə, Şəmkir yaxınlığındakı qanlı döyüşdə şah ordusu məğlub oldu. Sonra baş verən Gəncə döyüşü müharibənin müqəddəratını həll etdi. Məğlubiyyət xəbərini alan Abbas mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Arazın sağ sahilinə keçdi. Şah qoşunu rusların işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

Qafqazın baş hakimi vəzifəsində Yermolovu general **İvan Paskeviç** əvəz etdi.

Naxçıvan xanlığının işğalı. 1827-ci ilin yazında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Rus korpusunun əsas qüvvələri İrəvan üzərinə yeriyərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə iki ay davam etdi. Bu müddət ərzində dəfələrlə həmlə etməsinə baxmayaraq, rus qoşunu qalanı ala bilmədi.

İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı "Aslanlar başı" titulu daşıyan Həsən xan və onun nəvəsi Fətəli xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvanı və Sərdarabad qalasını dörd dəfə qəhrəmancasına müdafiə etdi. Çar generalı Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək tələbini rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işğalçılara sərt və birmənalı cavab verdi: "Qalanı təslim etməkdənsə, onun dağıntıları altında ölməyim yaxşıdır".

"İrəvan xanlığı" kitabı. Bakı, 2010, səh. 8

Həsən xan Qacar

Rus komandanlığı İrəvan qalasının mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara aldı və qoşununu Naxçıvan üzərinə yeritdi.

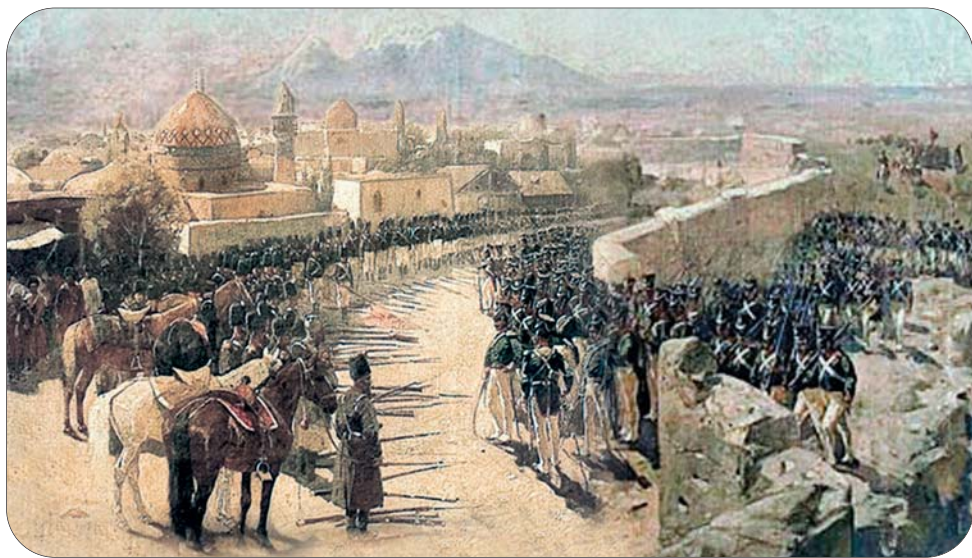
Rus qoşunu Naxçıvanı ələ keçirib, Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. Şah hakimiyyətinin Naxçıvan xanlığında dayacağı olan bu qalanın böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Qala Araz çayı üzərində keçidi təmin edirdi. Abbas mirzə **Abbasabad** qalasını ruslara verməmək üçün qala üzərinə hərəkət etdi. **Cavanbulaq** deyilən yerdə döyüş

baş verdi. Ruslar döyüşdə qalib gəldilər. Abbas mirzənin bu məğlubiyyəti Abbasabad qalasının taleyini həll etdi. Bir ay sonra ruslar qalanı işğal etdilər.

İrəvan xanlığının işğalı. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. İlk növbədə, xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı **Sərdarabad** qalası mühasirəyə alınıb tutuldu. Sentyabrda yenidən İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı. Qala qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar Paskeviçin hədələyici məktublarına məhəl qoymur, mübarizəni davam etdirirdi. Qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi.

İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə rus qoşunlarının baş komandanı Paskeviç qraf titulu, xüsusi orden, pul mükafatı və «Erivanski» titulu aldı. İrəvan qalasının alınması Sankt-Peterburqda bayram edildi. Bu münasibətlə xüsusi rəsmi keçid düzənləndi və medallar təsis olundu.

İrəvanın işğalından sonra rus qoşunu Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləməyə başladı. **1827-ci ildə** Təbriz işğal edildi. Şəhəri idarə etmək üçün Təbrizdə müvəqqəti idarə yaradıldı. Rus qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi ilə ölkənin içərilərinə yol açıldı.

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi (rəssam Frans Rubo)

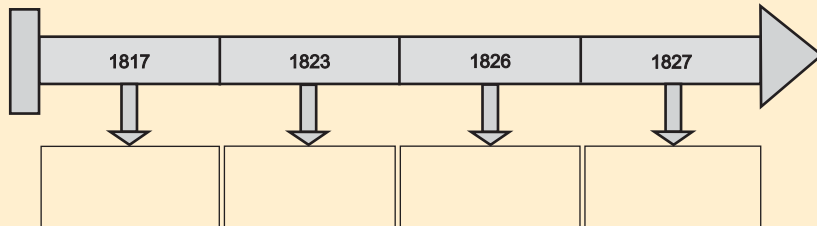
Qraf Paskeviçin Təbrizə daxil olması (rəssam Vladimir Maşkov)

Paskeviçin yazdığı kimi, İrəvan vilayətində 10 min müsəlman (azərbaycanlı – red.) və ancaq 3 min erməni ailəsi var idi. Ermənilər rus qoşununa hər cür yardım göstərirdilər. Qala divarları üstündə görünən ermənilər papaqlarını yellədən işarə edirdilər ki, təslim olurlar. Onlar xəyanət edərək qalanın şimal darvazalarını açdılar və oktyabrın 1-də rus qoşununu qalaya buraxdılar.

1. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi ərəfəsində İngiltərənin siyasi fəaliyyətini təhlil edin.
2. Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurun.
3. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi başlayarkən Abbas mirzənin hücum planı necə idi? Sxemləşdirin.
4. 1826-cı ilin hərbi əməliyyatlarında Qacarların uğursuzluğunun səbəblərini təhlil edin.
5. «İrəvan qalası mühasirədə» adlı hekayə yazın.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

34 TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən şah dövləti sülh bağlamağa məcbur oldu.

Sülh danışıqları nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqlarının ikinci dəfə bölüşdürülməsi. 1828-ci ilin yanvarında Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Ruslar Urmiyanı və Ərdəbili tutdular. Bu, Qacar sarayında narahatlıq yaratdı.

1828-ci ilin fevralında Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas mirzə ilə Paskeviç arasında sülh danışıqları başlandı. Rusiya hökuməti şahdan Azərbaycanın cənub ərazilərinin də Rusiyaya verilməsini tələb edirdi, lakin Osmanlı dövləti ilə müharibə təhlükəsi çar hökumətini danışıqları çox uzatmamağa vadar etdi. **1828-ci il fevralın 10-da** sülh müqaviləsi imzalandı. «*Türkmənçay müqaviləsi*» adı ilə tarixə düşən bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. Azərbaycanın cənub əraziləri isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları iki hissəyə — *Şimali və Cənubi Azərbaycana* bölündü.

Nəyə görə Rusiya tərəfi müqavilə bağlamağa tələsdi?

Türkmənçay müqaviləsinin şərtləri. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə, şah dövləti Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi.

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında müharibə (1826–1828-ci illər)

Rusiya Qacarlar dövlətində istədiyi şəhərdə özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququna malik idi. Şah dövləti Rusiyaya hərbi təzminat ödəməli idi.

Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə də var idi. Bu maddə müqaviləyə Qacarlar dövləti ərazisindən erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmək üçün daxil edilmişdi. Bunun nəticəsində ermənilər kütləvi surətdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməyə başlandı.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri. 1804–1813-cü və 1826–1828-ci illərdə hərbi əməliyyatların gedişində, **1829-cu ildə** Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan **Ədirnə sülhündən** sonra ermənilərin böyük kütləsinin Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artdı. Yararlı torpaqların köçkün ermənilərə verilməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum oldular.

“Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar; bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır”.

**Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun
Rusiya imperatoruna məktubundan**

Bu fikrə münasibət bildirin.

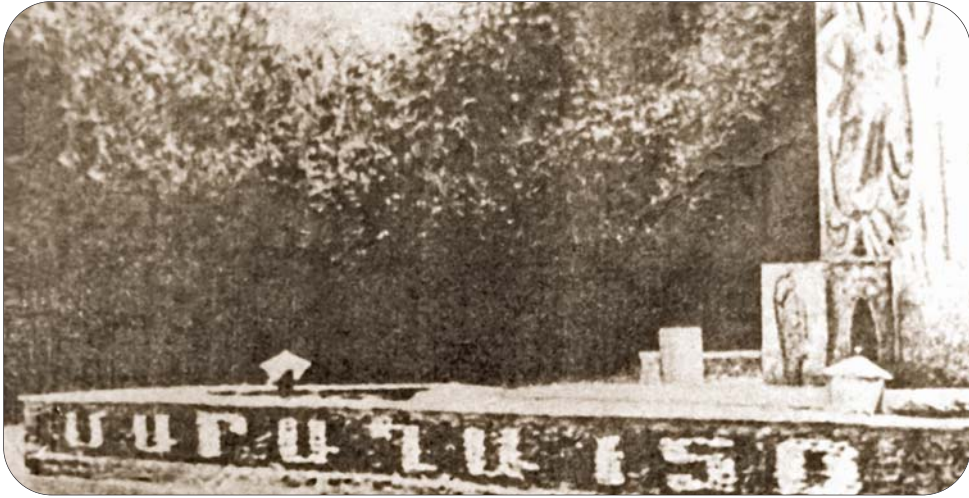
*1828-ci ildə ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməsi
(rəssam Vladimir Maşkov)*

Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın Qafqazdakı strateji mövqeyini möhkəmləndirdi, onun qonşu ölkələrdə siyasi və iqtisadi təsirinin daha da genişlənməsinə zəmin yaratdı.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymağa məcbur edildi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal ixrac edən ölkəyə çevriləcəkdi.

Beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

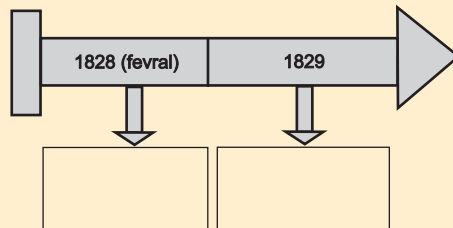
*Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə
ucaldığı abidə. Dağlıq Qarabağ, Ağdərə rayonu.
Abidə 1988-ci ildə separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.*

Sizcə, ermənilər bu abidəni nə üçün dağıtmışlar?

1. Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?
2. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi?
3. Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.
4. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində yadelli hücumları, feodal dağınıqlığı və ara müharibələri mədəniyyətin inkişafını xeyli ləngitdi. Təhsil müəssisələri üçün istifadə olunan vəqf torpaqları feodallar

tərəfindən zəbt olundu, maarifə yetərincə diqqət verilmədi. Bununla belə, xarici basqınlara və daxili çəkişmələrə baxmayaraq, mədəni həyatda mühüm nailiyyətlər qazanıldı.

Bu dövrün hadisələri incəsənətdə və ədəbiyyatda öz əksini necə tapmışdır?

Təhsil və elm. Bu dövrdə ibtidai təhsil almaq üçün yaradılmış məktəblər məscidlərdə və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblər orada dərs deyən müəllimlərin adı ilə adlandırılırdı. **Şuşada Molla Pənah Vaqif məktəbi, Qazaxda Molla Vəli Vədi məktəbi xüsusilə məşhur idi.** Məktəblərdə, adətən, bir müəllim olurdu. Uşaqlar altı yaşından məktəbə gedirdilər. Məktəbdə şagirdlər yerdəki həsir üzərində 6–8 saat oturub dərs keçirdilər. «Qurani-Kərim» əsas dərs vəsaiti hesab olunurdu. Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı yox idi, ona görə də kiçik yaşlardan öz peşələrini onlara öyrədirdilər. Varlı şəxslər övladlarına öz evlərində dərs demək üçün müəllim tuturdular.

Ali tədris müəssisəsi kimi **mədrəsələr** fəaliyyət göstərirdi. Burada tələbələr həm dini, həm də dünyəvi təhsil alırdılar. Mədrəsə binasında dərs otağı və tələbələrin yaşadıkları otaqlar vardı. Tələbələr əsas vaxtlarını gözəl xəttə — **hüsn-xətə** sahib olmaq üçün sərf edirdilər. Mədrəsələr vəqf torpaqlarından gələn gəlir hesabına saxlanılırdı. Mədrəsələri bitirənlər xüsusi vəsiqə (şəhadətnamə) alırdılar.

Müasir dövr məktəbləri ilə XVIII əsr məktəblərini müqayisə edin.

Ərdəbildə yerləşən zəngin Şeyx Səfi kitabxanası XVIII əsrdə də öz şöhrətini qoruyub saxlayırdı. Bu kitabxanadan tələbələr həvəslə istifadə edirdilər.

Coğrafiya sahəsində **Hacı Zeynalabdin Şirvani** görkəmli alim idi. O, XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində 40 il səyahət etmiş, Asiya, Avropa və Afrika qitələrini, Hind və Atlantik okeanlarını gəzib dolanmışdı. «Səyahət bağı» və «Səyahət gülzarı» əsərlərində gəzdirdiyi ölkələrin coğrafiyası, tarixi, etnoqrafiyası, arxitekturası, ədəbiyyatı və görkəmli ictimai xadimləri barədə dəyərli məlumatlar verilmişdir.

*Hacı Zeynalabdin
Şirvani*

Tarixçi **Əbdürrəzaq bəy Dünbuli** Qacarlar dövlətinin hökmdarı Fətəli şah dövründən bəhs edən «Məasiri-sultaniyyə» («Sultan abidələri») əsərini yazmışdır. Bu əsərdə XVIII əsrin sonu — XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, o cümlədən Qarabağ, Gəncə, Şəki, Quba, Bakı, Lənkəran xanlıqları haqqında da qiymətli faktlar yazılmışdır.

Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələr haqqında şəkili şair Nəbinin yazdığı tarixi mənzumə çox maraqlı idi.

Azərbaycan alimləri ərəb dilində də bütün müsəlman aləmində yüksək qiymətləndirilən əsərlər yaradırdılar. XVIII əsrin sonunda Dəməşqin və Hələbin təhsil ocaqlarında beş nəfər dərbəndli alim ilahiyyatdan və müsəlman hüququndan dərs deyirdi.

Ədəbiyyat. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan **Molla Pənah Vəqif** gözəl lirik şeirlər yazmaqla yanaşı, yaxından bələd olduğu feodal cəmiyyətindəki eybəcərlikləri də ifşa etmişdir. İctimai-siyasi mövzulara müraciət etmiş şair **Ağa Məsih Şirvani** «Şahnamə» adlı poemasında qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini tərif-

Molla Pənah Vəqif

Molla Vəli Vidadi

ləmiş, **Şakir Şirvani** isə «Əhvali-Şirvan» poemasında yerli əhalinin Nadir şahın hücumlarına qarşı mübarizəsini tərənnüm etmişdir.

Müştaq* təxəllüsü ilə əsərlər yazan şəkili Hüseyn xan maarifin inkişafına diqqət ayırmış, şairlərə qayğısını əsirgəməmişdi. Onun dövrün görkəmli şairi **Molla Vəli Vidadi** ilə dostluğu Vidadinin «Müsi-bətnamə» əsərində də öz əksini tapmışdır. Müştəqin simasında Vidadi özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzularını əks etdirmişdir.

Şakir Şirvani öz əsərində Nadir şahın dövründə Şirvanda baş verən hadisələri obrazlı şəkildə təsvir etmiş, dövrünün hökmdarlarını ədalətli olmağa çağırmışdır.

Dövrün şairlərinin əsərlərində hökmdarı ədalətə səsləmək ideyaları nə ilə bağlıdır? Fikrinizi əsaslandırın.

Bu dövrdə aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan **Xəstə Qasımın** yaradıcılığı xalqın ümid və arzularını ifadə edirdi. Onun şeirlərində insanla bağlı məhəbbət motivləri və qadın gözəlliyi tərənnüm olunurdu. O, ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır güzəranından bəhs edən şeirlər də yazmışdır.

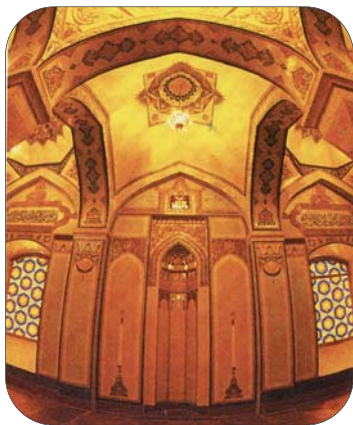
İncəsənət. Bu dövr Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında epigrafiq abidələrin rolu böyükdür. Memarlıq abidələri, məzar daşları üzərindəki kitabələr bu baxımdan xüsusilə qiymətlidir. Kitabələr dövrün bir çox alimlərinin, memarlarının, nəqqaş və xəttatlarının adlarının günümüze gəlib çatmasına yardımçı olmuşdur.

Azərbaycanın dəmir, mis, qızıl və digər metallarla zəngin olması metalışləmə sənətinin inkişafına təkan vermişdir. XVIII əsrə aid cam, şamdan, manqal və misdən hazırlanmış müxtəlif ev əşyaları forma və bəzəyinə görə əcnəbilərin də diqqətini çəkirdi.

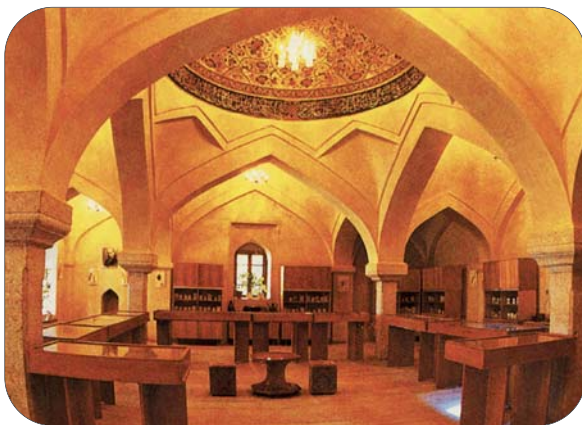
* **Müştaq** – könüldən-candan istəyən, həsrətində olduğu bir şeyə can atan, arzusunda olan

Bu dövrə aid bir çox əşyalar yerli və digər xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılmaqdadır.

Memarlıq. XVIII əsrdə baş vermiş tarixi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər memarlığa da təsir göstərmişdi. Xanlıqlar dövründə saray komplekslərinin yaradılması, şəhər ətrafında müdafiə sistemlərinin inşası, ibadət yerlərinin, məscidlərin tikilməsi böyük vüsət almışdı. *Şahbulaq, Şuşa qalası, Şuşadakı Pənahəli xanın məscidi, Pənahəli xanın kitabxanası* bu dövrün qiymətli abidələrindəndir.

Şuşa. Pənahəli xan məscidi

Şuşa. Pənahəli xan Cavanşirin kitabxanası

Həmin dövrə aid digər qiymətli memarlıq abidəsi Şəki qalasının daxilində tikilmiş Xan sarayıdır. 1763-cü ildə inşa olunmuş bu saray oymalarla işlənmiş şəbəkə üslubu ilə bəzədil-

***Şəki Xan sarayı
haqqında
araşdırma
apararaq təqdimat
hazırlayın.***

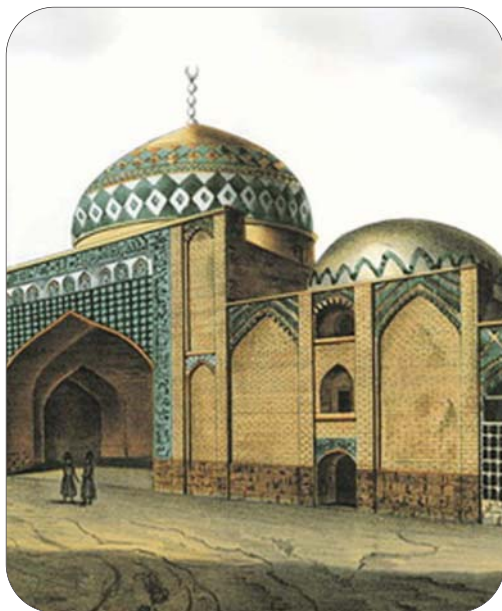

Şəki Xan sarayı

mişdir. Sarayın üzərində memarın adı — «Ustad Abbasqulu» yazılmışdır.

Görkəmli türk şairi Nazim Hikmət yazmışdır: “Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi”.

İrəvanda xan məscidi

İrəvan xanı xarici ölkə elçisini qəbul edir (rəssam Q. Qaqarin)

Şəki Xan sarayının divar rəsmləri

XVIII əsrdə Bakıda İçərişəhər qala divarları daxilində, Şamaxı darvazası yaxınlığında əzəmətli saray kompleksi inşa olunmuşdur. 1764-cü ildə İrəvan şəhərində yerləşən **Göy məscid**, eləcə də **Sərdar sarayı** İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacar tərəfindən inşa etdirilmiş-

dir. Onun oğlu Məhəmməd Hüseyn xan isə **1791-ci ildə** sarayın ***Güzgülü salonunu və Yay imarətini*** inşa etdirmişdir.

Mədəniyyətin digər sahələri olan musiqi və rəssamlıq da bu dövrdə inkişaf etmiş, daha çox təkmilləşmişdi. Xanəndəlik sənəti ilə yanaşı, aşiq sənəti də inkişaf etmişdi. Rəssamlıqda divarüstü boyakarlıq öz inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdı. Buna misal olaraq, Şəki Xan sarayının divarüstü rəsmlərini göstərmək olar.

XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti. XIX əsrdə Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının iki yerə bölünməsi Şimali Azərbaycanın şərq ölkələri ilə çoxəsrlik əlaqələrini kəsdi.

Xalqımızın tarixini əks etdirən, müxtəlif dövrlərdə yazıya alınan əsərlər, əlyazmalar Azərbaycandan kənara aparıldı. Hələ Şah İsmayıl hakimiyyəti dövründə yaranmış Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası o dövrdə Şərqin ən zəngin kitabxanalarından biri idi. **1828-ci ildə** Şeyx Səfi məqbərəsində olan qiymətli əlyazmalar qənimət kimi müsadirə edildi. Minlərlə əlyazma xüsusi mühafizə altında Tiflisə göndərildi. Tiflisdə əlyazmaların siyahısı tərtib edildi və onlar Peterburq İmperator Kitabxanasına (indiki M.Sal-tıkov-Şedrin adına Rusiya Milli Kitabxanasına) aparıldı. Həmin əlyazma və kitabların bir çoxu bu gün də orada saxlanılır.

Təhsil. Çar Rusiyasının Azərbaycanda təhsillə bağlı həyata keçirdiyi siyasət elə qurulmuşdu ki, təhsilin əsas məqsədi yer-lərdəki dövlət idarələrində işləyə biləcək məmurlar hazırlanma-sından irəli getməsin. İmperiya daxilində yaşayan xalqların mil-li-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi, mədəniyyəti kölgədə qalsın, təhsil yalnız çar hökumətinə sədaqətli təbəələr tərbiyə etməyə xidmət göstərsin.

Çarizm bu siyasətini iki istiqamətdə həyata keçirirdi:

– nüfuzlu ruhaniləri idarələrdə məmur vəzifələrinə təyin edərək öz xidməti qulluqçusuna çevirmək;

– azərbaycanlı uşaqları rus məktəblərində oxudub, onlardan Rusiya meyilli təbəələr hazırlamaq. Bu məqsədlə **1828-ci ildə** Tiflisdə azərbaycanlılar üçün ***«Əmanətlər məktəbi»*** açmışdı. Çar hökuməti zəbt etdiyi Azərbaycan xanlıqlarından əsilzadə azərbaycanlıların uşaqlarını girov götürür, onları bu məktəblərdə təhsilə cəlb edirdi.

“Əmanətlər məktəbi”ni açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi nə idi? Fikrinizi əsaslandırın.

İşğaldan sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yerli əhali üçün Rusiyadakı qəza məktəblərinə bənzəyən məktəblər meydana gəlməyə başladı.

Ədəbiyyat. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Baxış Nadim, Baba bəy Şakir kimi sənətkarlar yaradıcılığının ilk dövrünə qədəm qoyurdular. Bu sənətkarları yazmağa təhrik edən amillər yaşadıkları ictimai mühitdə baş verən hərc-mərclik, özbaşınalıq və qanunsuzluqlar idi. Bunların arasında Zakir maarifçi satiranın banisi olması ilə fərqlənirdi.

1. XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edin.
2. Molla Pənah Vaqifin siyasi fəaliyyətini araşdırıb təqdimat hazırlayın.
3. Mövzuda adıçəkilən memarlıq abidələrinin sırasına daha hansı abidələri əlavə etmək olar? Araşdırıb nəticələri təqdim edin.
4. İrəvan xanlığı ərazisindəki memarlıq abidələrinin işğaldan sonrakı vəziyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.
5. XVII və XVIII əsr mədəniyyətinə aid faktları cədvələ yazıb müqayisə edin. Yekun rəyinizi təqdim edin. Hansı dövrün mədəniyyəti daha çox inkişaf edib?

Mədəniyyətə aid faktlar	XVII əsr	XVIII əsr
Şəxsiyyətlər		
Memarlıq		
İncəsənət		

6. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan əsas xüsusiyyət nə idi? Fikrinizi şərh edin.

QARABAĞA ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA...

Qarabağ xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra çar hökuməti bu bölgədə möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman-türk əhalini sıxışdırmağa və ərazisinə erməniləri köçürməyə başladı. 1822-ci ildə xanlıq ləğv edildikdən sonra, Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da kometant idarə üsulu yaradıldı və mərkəzi Şuşa olan *Müsəlman əyalətləri rəisli-yinin* tərkibinə daxil edildi.

Qarabağ xanlığı ləğv edildiyi zaman onun əhalisinin sayı və etnik tərkibi Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.Yermolovun göstərişi ilə 1823-cü ildə tərtib olunmuş əhalinin siyahıya alınması ilə bağlı “Təsvir”də əksini tapmışdır. Bu sənəd sübut edir ki, Qarabağ xanlığının işğalından sonra çar Rusiyası tərəfindən aparılmış erməniləşdirmə siyasətinə baxmayaraq, burada əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Həmin “Təsvir”ə görə, Qarabağ əyalətində yaşayan 20095 ailədən 15729-u azərbaycanlı, 4366-sı xristian idi. Bu xristian əhalinin çoxu **qriqorianlaşdırılmağa***, bunun nəticəsində isə sonrakı dövrlərdə **assimilyasiyaya*** məruz qalaraq tədricən erməniləşdirilmiş keçmiş albanlar idilər. Qriqorian məzhəbini qəbul etməyən albanların bir hissəsi o dövrdə Gürcüstana və digər bölgələrə köç etdi. Rusiya işğalından sonra ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi zamanı burada ilk erməni kəndləri yarandı. *(1978-ci ildə ermənilər Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyi münasibətilə Ağdərədə abidə ucaltmış, lakin on il sonra Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırdıqları zaman onu dağıtmışdılar.)*

1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycanın digər bölgələri ilə birgə Qarabağ ermənilərin kütləvi köçürülməsi həyata keçirildi. Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828–1830-cu illərdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa Qacarlar dövlətinin ərazilərindən 40 mindən çox, Osmanlı imperiyasından 90 minə qədər erməni köçü-

* **Qriqorianlıq** – xristianlıqda əsası parfiyalı Qriqori tərəfindən qoyulmuş məzhəb

* **Assimilyasiya** – bir xalqın başqa bir xalqın dilini, adət-ənənələrini və s. qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi

rüldü. Qeyri-rəsmi erməni köçkünləri ilə birlikdə onların ümumi sayı 200 mini ötdü. Köçürülmə nəticəsində Qarabağda ermənilərin kütləvi məskunlaşdırılması başlandı və sonrakı dövrdə bu proses davam etdirildi. Bu, Dağlıq Qarabağın xristian-alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesini gücləndirdi.

Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağın alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsi uzun sürən tarixi proses olub aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

1. Hələ Albaniya dövləti yarandığı zaman Cənubi Qafqazda erməni tayfaları yox idi. Albaniya dövlətinin Ərsak – indi Qarabağ adlandırılan ərazisində müxtəlif türksoylu tayfalar yaşayırdılar. I–III əsrlərdə Albaniyanın bəzi yerlərində, o cümlədən indiki Qarabağ ərazisində xristian dini yayılmağa başladı, ilk xristian icmaları formalaşdı. Alban kilsəsi Qafqazda, eləcə də bütün dünyada ən qədim kilsələrdən sayılır.

VII əsrdə Cənubi Qafqaz uğrunda Ərəb xilafəti və Bizans arasında rəqabət başladı. Ərəb xilafəti uzunmüddətli müharibələrdən sonra Azərbaycanı ələ keçirdi, ölkəmizdə İslam dinini yaymağa başladı, lakin Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan albanlar xristian olaraq qaldılar. VIII əsrin əvvəllərində iqamətgahı Anadoluda (Kiçik Asiyada) olan erməni-qriqorian katolikosu ərəb xəlifəsinə məktub yazaraq ona tabeliyini bildirdi və eyni dinə mənsub olduğu alban katolikosunun Bizans imperatoru ilə gizli ittifaq bağladığı haqqında xəbərçilik etdi. Ərəb xəlifəsi buna cavab olaraq alban kilsəsini erməni-qriqorian kilsəsinə tabe etdi. Bundan sonra erməni-qriqorian kilsəsi onu müdafiə edən xilafətin siyasi himayəsindən istifadə edərək alban kilsəsinə qarşı təzyiqləri artırdı. Öncə alban dilində olan dini və digər tarixi sənədlər çoxlu təhrif və saxtalaşdırmalarla erməni dilinə tərcümə edildi, ardınca yerli xristian albanların qriqorianlaşdırılması və bu yolla tədricən erməniləşdirilməsi prosesi başlandı. Bu zaman öz alban kimliyini saxlamaq üçün xristian əhalinin çoxu İslamı qəbul edərək Azərbaycan xalqı ilə qayna-yıb-qarışdı. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristian-alban əhalisi isə öz dini əqidələrini qoruyub saxlamağı üstün tutdu. **Erməni-qriqorian missionerləri*** bu əhalinin qriqorianlaşdırılması üçün uzun müddət ərzində davamlı təbliğat aparmışdılar.

* *Erməni-qriqorian missionerləri* – erməni kilsəsi tərəfindən xristianlığı yaymaq üçün göndərilən şəxslər

2. XV əsin ortalarında Baharlı hökmdarı Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyadan, erməni mənbələrində qeyd edildiyi kimi, “Azərbaycan ölkəsində olan Üçkilsəyə” (Eçmiədzinə) köçürülməsinə icazə verdi. Tədricən Üçkilsə və onun ətrafında yerli azərbaycanlı əyanlara məxsus torpaqlarda Kilikiyadan köçüb gələn erməni ailələri məskunlaşdı və bu proses sonrakı yüzilliklərdə daha da genişləndi. 1639-cu ildə Üçkilsə məbədinin alban memarlıq üslubuna uyğun mehrabı sökülüb, yenidən inşa edildi.

3. Qarabağın dağlıq hissəsinin qriqorian məzhəbi qəbul etdirilən xristian əhalisi uzun müddət özlərini erməni etnosuna mənsub hesab etmirdilər. Bunu XVIII əsrin əvvəllərində onların rus çarı I Pyotra yazdıqları məktubda özlərini alban adlandırması da sübut edir. Həmçinin XVIII əsrin ikinci yarısında erməni katolikosu olan Simon qeyd edirdi ki, “Qarabağ və Gəncə kilsələrindən ona yazıblar ki, xristiandırlar, amma etnik cəhətdən erməni deyil, ağvan olduqlarından Eçmiədzinə vergi vermələri doğru deyil”.

4. Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal ermənilərin digər ölkələrdən bu regiona, o cümlədən Azərbaycanın şimal torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülüb yerləşdirilməsinə və burada erməni amilinin yaranmasına və güclənməsinə şərait yaratdı. Bu siyasətlə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan azsaylı qriqorianlaşdırılmış alban əhalisinin erməniləşdirilməsi son mərhələyə qədəm qoydu. Çar Rusiyasının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində 1836-cı ildə alban **katolikosluğu*** ləğv edildi, alban kilsələri Eçmiədzin katolikosluğuna tabe edildi. Alban dilində olan dini və digər məzmunlu tarixi sənədlər məhv edildi. Alban kilsələrinin memarlıq quruluşu dəyişdirildi. Beləliklə, uzunmüddətli tarixi proseslərin – müxtəlif işğallar və təzyiqlərin nəticəsində qriqorian məzhəbini qəbul etməyə məcbur olmuş alban əhalisinin tədricən erməniləşməsi prosesi başa çatdı.

* **Katolikosluq** – Şərq xristianlığında kilsələrin tabe olduğu vahid dini idarə. Bu idarəyə rəhbərlik edən dini lider katolikos ünvanını daşıyır.

AZƏRBAYCANI PARÇALAYAN VƏ MÜSTƏMLƏKƏYƏ ÇEVİRƏN ƏDALƏTSİZ MÜQAVİLƏLƏR

Sənəd

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Mən, şuşalı və qarabağlı İbrahim xan, öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olan hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Rusiyanın və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm.

...Dördüncü maddə

Mən, şuşalı və qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi (rus qoşunlarının baş komandanı) ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, bu məktublardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanlar haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

Əlahəzrət İmperator şuşalı və qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını

razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) Həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı, ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və baş zabitləri ilə (habelə), toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsini Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, şuşalı və qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) İstər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adıçəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını Gürcüstan Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımi qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

Əlahəzrət İmperatorun zati-aliləri şuşalı və qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, bayraq onun yanında saxlanılmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, şuşalı və qarabağlı İbrahim xan, Əlahəzrət İmperatorun yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan Əlahəzrət İmperatorun Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın Əlahəzrət İmperator tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissənin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa, Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məmmədhəsən Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

Əlahəzrət İmperator özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati-alilərinin (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Sənəd

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

...Üçüncü maddə

Şah həzrətləri Əlahəzrət Rusiya İmperatoruna səmimi dostluq hisslərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də Şahənşahın Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı ilə əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlığı, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Lənkəran (bu xanlığın Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər, Dağıstan, Gürcüstan (Şuragəl əyaləti ilə birlikdə), İmeretiya, Quriya, Mingreliya və Abxaziya eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya imperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir...

...Beşinci maddə

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir. Həm də gəmi qəzası zamanı dostluq köməyi edilməlidir. Şahənşahın ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir dövlətin hərbi bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

Sənəd

TÜRKMƏNÇAY SÜLH MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Rusiya İmperatoru həzrətləri və Şah həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

İkinci maddə

Rusiya İmperatoru həzrətləri və Şah həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış müharibə ilə Gülüstan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülüstan traktatını Rusiya və Şahənşah hökuməti arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

Üçüncü maddə

Şah həzrətləri həm öz adından, həm də öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir.

...Beşinci maddə

Şah həzrətləri Rusiya İmperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəsələri və taxt-tacın varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər, həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

Altıncı maddə

Şah həzrətləri hər iki dövlət arasında yaranmış müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyan, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təzminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür.

...Səkkizinci maddə

Rusiya tacir gəmiləri əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər, onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla şah hökumətinin ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vəsaitlə kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan

hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

...On beşinci maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya rus ordusunun adıçəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa, o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə Şahənşahın vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan illik müddət başa çatanaqədək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə
DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Qabil Əli oğlu Əliyev
Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Həcər Kamaləddin qızı Əlişova
Hafiz Əkbər oğlu Cəbbarov
Esmira Hümət qızı Musayeva
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmov

Redaktor
Bədii və texniki redaktor
Dizaynerlər
Korrektor

Gülər Mehdiyeva
Abdulla Ələkbərov
Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev
Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: 2019-054)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 12,26. Fiziki çap vərəqi 12,5. Formatı 70x100⁷/₁₆.

Səhifə sayı 200. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.

Tiraj 131283. Pulsuz. Bakı–2019.

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

